

Aesthetics

સૌંદર્યમીમાંસા

૧. સૌંદર્યશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ
૨. સૌંદર્યશાસ્ત્ર : Aesthetics નું પર્યાયવાચી પદ
૩. સૌંદર્યશાસ્ત્રની સમસ્યાઓ (વિષય ક્ષેત્ર)
૪. સૌંદર્યશાસ્ત્રની લાક્ષણિકતાઓ
૫. સૌંદર્યપરક વિધાનો
૬. સૌંદર્યપરક વિધાન પરત્વે વિવિધ દાર્શનિક મત
૭. સૌંદર્યપરક નિર્ણયનું કાર્ય
૮. સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક દાર્શનિક વિવેચન
૯. સૌંદર્યશાસ્ત્રીય કલ્પનાની શરતો
૧૦. કલા શબ્દ અંગેની અસ્પષ્ટતા અને તેની પશ્ચાદ્ભૂ
૧૧. કલા અને નીતિ
૧૨. કલા અને સત્ય (જ્ઞાન)
૧૩. ભારતીય ચિંતનમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ
૧૪. સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને ભારતીય રસશાસ્ત્ર
૧૫. વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતની વિભિન્ન યુનિવર્સિટીઓની સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ શીખવવામાં આવતાં વિવિધ વિષયોમાં તત્ત્વજ્ઞાન એ એવો વિષય રહ્યો છે કે જેની વિશાળ ગ્રંથસૃષ્ટિ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ માટેની સરળ વાચન સામગ્રી જોઈએ તેટલી સુલભ નથી. તેમાંયે સૌંદર્યમીમાંસા જેવા વિશિષ્ટ વિષય અંગે ગુજરાતી ભાષામાં બહુ ઓછું લખાયું છે અને

જેટલું લખાયું છે તે વિદ્વદ્ભોગ્ય લાગ્યું છે. આથી વિદ્યાર્થીકિન્દ્રિત દષ્ટિ રાખીને શુભનિષ્ઠા સાથે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કાર્ય હર્ષપૂર્વક હાથ ધર્યું છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે શ્રી ન.દે.મહેતા, ડૉ. જે.એ.યાજ્ઞિક, ડૉ. જે.જે.શુક્લ, પ્રા.સી.વી.રાવળ, ડૉ. મુકુંદ કોટેયા જેવા વિદ્વાનોએ વિવિધ ભાષાઓમાંથી ભાષાંતર કરીને બહુ મોટી સેવા કરી છે. હું સુપેરે જાણું છું કે, આ પુસ્તકમાં વ્યક્ત થતાં સૌંદર્યલક્ષી વિચારો મૌલિક નથી. પરંતુ આ લઘુ પુસ્તક તત્ત્વજ્ઞાન વિષય અને વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ સામગ્રીમાં સ્થાન પામશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ થયો લેખાશે. સૌંદર્યશાસ્ત્ર જેવા ગંભીર અને ગહન વિષય પર લખવાનું કાર્ય કઠિન છે. તેમ છતાં આ પુસ્તકની ભાષા સરળ અને સુબોધ બને એ માટે શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્નાતક તથા અનુસ્નાતક કક્ષાએ કે જ્યાં આ વિષય શીખવાતો હોય ત્યાં એ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મદદરૂપ થશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને અંગ્રેજી, હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સિદ્ધહસ્ત વિદ્વાનોના પુસ્તકો ખૂબ મદદરૂપ થયા છે. ખાસ કરીને રા.ભા.પાટણકરનું સુરેશ દલાલ, જયા મહેતા અને જશવંતી દવે દ્વારા ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયેલ ‘સૌંદર્યમીમાંસા’ ખૂબ ઉપયોગી થયું છે, તેમનો હું ઋણી છું. આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને અનેક વિદ્વાનો, મુરબ્બીઓ અને મિત્રોની મદદ મળી છે. તેમાં પણ વિશેષ કરીને મારા પ્રત્યે મમત્વ રાખીને રસ દાખવનાર અને ઉપયોગી સૂચનો કરનાર એવા આદરણીય ડૉ. મુકુંદ કોટેયા સાહેબનો હું અનેક રીતે ઋણી છું. મારી કોલેજના આચાર્ય ડૉ. ઘનશ્યામસિંહ ગઢવીએ મારા આ કાર્ય માટે ઉત્સાહ વધાર્યો છે તથા ચારુત્તર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ માનનીય ડૉ. સી.એલ. પટેલના સતત મળતા રહેલા પ્રોત્સાહન પ્રોત્સાહન બદલ હું તેમનો આભારી છું.

૨૬ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૬

ડૉ. બી. એમ. ગજેરા

૧. સૌંદર્યશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ

પ્રાસ્તાવિક :

આ પૃથ્વી પર ભાગ્યે જ એવો કોઈ મનુષ્ય જોવા મળશે કે જેને સૌંદર્ય આકર્ષતું ન હોય કે આનંદ આપતું ન હોય. નાના બાળકથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીનો માણસ પણ પોત પોતાની ભૂમિકાએથી રંગ, રસ અને અર્થનું આસ્વાદન કરવા તત્પર રહે છે. આમ છતાં

એમ બની શકે કે જ્યારે કોઈ પણ માણસને એમ પૂછવામાં આવે કે આ સૌંદર્ય એટલે શું ? ત્યારે ભાગ્યે જ સૌંદર્યની સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપી શકે. આમ સુંદર વસ્તુ કઈ છે ? અને સૌંદર્ય સ્વયમ્ શી બાબત છે ? આ બન્ને પ્રશ્ન અલગ અલગ સંદર્ભ ધરાવે છે. બન્નેની ભૂમિકાઓ પણ અલગ છે.

ગુલાબનું ફૂલ, મેઘધનુષ્ય, ઉષા-સંધ્યાનાં આકાશી રંગો, વહેતા જરણાનાં કલ-કલ ધ્વનિ અને હવાની શીત લહેર આ બધા પ્રાકૃતિક વસ્તુસ્થિતિના અનુભવો છે. પ્રત્યેકને આપણે સુંદર, સુરમ્ય, સરસ, કે રમણીય નામથી ઓળખીએ છીએ. નમણી નારના મુખારવિંદનો મલકાટ, નિર્દોષ નાના બાળકનું હાંસ્ય, યુવાવર્ગની સપ્રમાણ દેહચિ (બાંધો), વૃદ્ધજનની પરિપક્વ ચહેરાની પાકટ કરચલીઓ આ બધા માનવીય દેહ સૌંદર્યના ઉદાહરણો છે. એથી આગળ વધતાં સૂરીલું સંગીત, તાલબદ્ધ નૃત્ય, મનમોહક ચિત્ર, ઘાટ સાથે ઘડાયેલું શિલ્પ કલાત્મક સૌંદર્યના મૂર્તિમંત રૂપ અને સ્વરૂપ છે. સાહિત્યની કૃતિ સરસભર, સંતૃપ્તિકર, સર્જનના પ્રકાર રૂપે અભિવ્યક્તિ પામે તે પણ ઉત્તમ સૌંદર્યના નમૂના છે. આ ઉલ્લેખો સુંદર શું છે ? તેનો જવાબ બની શકે છે. પરંતુ તેમાં છૂપાયેલો પ્રશ્ન સૌંદર્ય એટલે શું ? એ તો નિરુત્તર જ રહે છે.

ગેટીંગ સ્ટાર્ટડ તેમના એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાં જણાવે છે કે, “What is beauty ? by asking such a question, we enter the area of Aesthetic and Philosophy of art.” અર્થાત્ “સૌંદર્ય એટલે શું ? આ પ્રશ્ન પૂછવા માત્રથી આપણે સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને કલાના તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી જઈએ છીએ.”

સૌંદર્યશાસ્ત્રનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ

આધુનિક અર્થમાં Aesthetics એટલે કે ‘સૌંદર્યશાસ્ત્રમીમાંસા’ એ પાશ્ચાત્ય પરંપરાની વિશિષ્ટ શોધ માનવામાં આવી છે. ૧૮મી સદી પૂર્વે પશ્ચિમમાં પણ આ અર્થમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રનો વિચાર થતો ન હતો.

એલેક્ઝાન્ડર બાઉમ ગાર્ટન (૧૭૧૪ થી ૧૭૬૨) સૌ પ્રથમ લેખક છે જેમણે આધુનિક અર્થમાં ‘Aesthetic’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. આમ છતાં તમામ કલાઓ અંતર્ગત રહેલા સૌંદર્યની વ્યાપક મીમાંસા કરવાનું શ્રેય ફેડરિક હેયલ (૧૭૭૦-૧૮૩૧) ના ફાળે જાય છે, આથી કેટલાક વિચારકો પાશ્ચાત્ય સૌંદર્યશાસ્ત્રને હેયલ વડે શરૂ કરાયેલું માને છે. આમ, સૌંદર્યશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા રૂપે થયો છે. તેને આગળ વધારવાનું કામ ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કોચે (૧૮૬૬-૧૮૫૨) નામના દાર્શનિકે કર્યું છે. તેમણે સંપૂર્ણ દર્શનશાખાના રૂપમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રને પ્રતિષ્ઠિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્લેટોના સમયમાં ‘કલા’ અને ‘સૌંદર્ય’ના પ્રશ્નો ચર્ચાતા હતાં. જેમ કે, સૌંદર્ય શું છે ? શું સૌંદર્ય વસ્તુનિષ્ઠ છે ? સૌંદર્યનો અન્ય મૂલ્યો સાથે શું સંબંધ છે ? પ્લેટોના વિવિધ ડાયલોગ (સંવાદો)માં તેના ઉત્તરો મેળવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એ હકીકત હોવા છતાં, આધુનિક સૌંદર્યશાસ્ત્રીઓ તે પ્રશ્નો ઉપર ચિંતન કરવાની પદ્ધતિ સામે વાંધો ઉઠાને છે. કારણ કે આ પદ્ધતિ માત્ર નિગમનની રહી હતી. આથી સૌંદર્ય વિશેની ધારણા પ્રત્યયના રૂપમાં સૈદ્ધાંતિક અને એક ખ્યાલ તરીકે નિરપેક્ષતાવાદી અને અગમ્યતાવાદી સ્વરૂપના હતાં. આધુનિક સમયમાં વિજ્ઞાનની અસર હેઠળ સમગ્ર ચિંતન ક્ષેત્રે નવો વળાંક આવેલો જોવા મળે છે. અહિં તત્ત્વજ્ઞાન પણ વ્યાપ્તિ અને અનુભવ આધારીત સંશોધનનો આગ્રહ રાખે છે. આ પકારના સંશોધનનું કાર્ય ફ્રેયનર દ્વારા થતું જોવા મળે છે. ફ્રેયનર મનોવૈજ્ઞાનિક અને સૌંદર્યશાસ્ત્રનો પિતા માનવામાં આવે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં બે મોટી સમસ્યાઓનો વિષય તરીકે સ્વીકાર થયો છે.

૧. સૌંદર્યની અનુભૂતિ વર્તનની કક્ષાએ શી રીતે સમજાવી શકાય ?

૨. કલાનું સર્જન અથવા કલાવૃત્તિ કાર્ય-કારણની ભાષામાં વર્ણવવામાં આવે તો તેના આધારભૂત સિદ્ધાંતો ક્યા હોઈ શકે ?

જેવું તત્ત્વજ્ઞાનની બીજી શાખાઓની બાબતમાં બન્યું છે એવું જ આજે પશ્ચિમનાં ચિંતન જગતમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રની બાબતમાં બની રહ્યું છે. જુદા જુદા વિજ્ઞાનોએ પ્રત્યક્ષવાદી અનુભવ આધારિત પ્રાયોગિક અભ્યાસ અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનની મોટાભાગની શાખાઓને વિજ્ઞાનની શાખા બનાવી દીધી છે. મનોવિજ્ઞાને એ જ ન્યાયે સૌંદર્યાનુભૂતિના પ્રત્યક્ષવાદી અભ્યાસનું બીડું જડાવ્યું હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાને તો માત્ર મૂળભૂત ધારણાઓ અને આધારો શોધવાના, તેના સિદ્ધાંતો તપાસવાના અને તેની રજૂઆતના વિધાનોના પ્રકારો નક્કી કરવાના, આટલું જ કાર્ય શેષ રહે છે. આ સંજોગોમાં સમકાલીન ચિંતકોએ સૌંદર્યશાસ્ત્રને અતિવિવેચનનો દરજ્જો આપવાનું વિશેષ પ્રયોજન સ્વીકાર્યું હોવાનું જોવા મળે છે. તેમ કરીને તેઓ સૌંદર્યમીમાંસા એટલે ‘કલા સમીક્ષા દર્શન’ અને ‘સાહિત્યદર્શન’ એવું વ્યાપક નામ સ્વીકારે છે અને તેના વિશિષ્ટ કાર્યો વિસ્તારથી સમજાવે છે.

હાલના પાશ્ચાત્ય સૌંદર્યશાસ્ત્રનો ભૂતકાળ ભલે અઢીસો વર્ષ પુરાણો હોય. પરંતુ તેનો ઇતિહાસ અઢી હજાર વર્ષ પુરાણો છે. કારણ કે ઇ.સ.પૂ.ના પાંચમા સૈકાથી સૌંદર્ય અને કલાના પ્રશ્નો એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં વિચારાતા રહ્યા છે. એ ખરું છે કે આ વિચારણા દરમિયાન બુદ્ધિ અને ભાવના (લાગણી) તેમજ રૂપ (Form) અને વસ્તુ (Matter) નાં દ્વંદ્વો વચ્ચે સંઘર્ષ કાયમી રહ્યો છે. આ સંઘર્ષના પરિણામે કેટલીક વાર આદર્શવાદ પ્રભાવી અને અનુભવવાદ પ્રચ્છન્ન બની ગયો છે. તો કેટલીક વાર અનુભવવાદનું વર્ચસ્વ

આદર્શવાદને પરાસ્ત કરતું રહ્યું છે. પશ્ચિમનું સમગ્ર દર્શન સિદ્ધાંત-પ્રતિસિદ્ધાંતની પરંપરામાં વિકસતું રહ્યું છે.

આધુનિક સૌંદર્યમીમાંસાની વ્યાખ્યા :

બૌદ્ધિક અને સમીક્ષાત્મક વિચારણાનાં શાસ્ત્ર તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન લાગણી અને ભાવના સાથે જ સંબંધિત સૌંદર્યાનુભૂતિનો અભ્યાસ શી રીતે કરી શકે ? એ સમસ્યાનો ઉકેલ એમ કહીને આપવામાં આવે છે કે, સૌંદર્યમીમાંસામાં લાગણીની અભિવ્યક્તિ અને અર્થઘટનનું જે પાસું છે તે તાર્કિક સ્પષ્ટતા અને સમીક્ષાની અપેક્ષા રાખે છે. આથી ધર્મ, નીતિ કે જ્ઞાનનો જે રીતે તાત્ત્વિક અભ્યાસ શક્ય છે તે રીતે સૌંદર્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ શક્ય બને છે.

આથી કામચલાઉ વ્યાખ્યા કરતાં કહી શકાય કે, ‘સૌંદર્યમીમાંસા એટલે સુંદર વસ્તુઓને જોતા- જાણતા થતી આનંદની લાગણીનો નહીં, પરંતુ તે લાગણીની અભિવ્યક્તિ પૂર્વેના અને પછીના ખ્યાલો, સિદ્ધાંતો અને તેના આધારોની બૌદ્ધિક સમીક્ષા કરતી તત્ત્વજ્ઞાનની એક મહત્ત્વની શાખા.’

ટાઉનસેન્ડના શબ્દોમાં “Philosophical aesthetic is about reasons and evidence that apply to aesthetic theories” અર્થાત્ તાત્ત્વિક સૌંદર્યમીમાંસા એટલે સૌંદર્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અંગે બૌદ્ધિક તર્કો અને તાત્ત્વિક આધારો પૂરા પાડવા.

૯. સૌંદર્યશાસ્ત્ર : Aesthetics નું પર્યાયવાચી પદ

સૌંદર્યશાસ્ત્ર નામનું કોઈ પણ શાસ્ત્ર ભારતીય સંદર્ભમાં આપણને મળતું નથી. આ શબ્દ Aesthetics શબ્દનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે.

Aesthetics ની વ્યુત્પત્તિ ‘**Aesthesis**’ શબ્દથી થઈ છે. **Aesthetics** એક ગ્રીક શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ઈન્દ્રિય સંવેદનાઓ સંબંધિત અનુભવ એવો થાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં **Aesthetics** શબ્દનો પ્રયોગ બામગાર્ટન નામના એક જર્મન દાર્શનિકે કર્યો હતો. મનુષ્ય પોતાની ઈન્દ્રિયો દ્વારા ભૌતિક જગતનું અવલોકન કરે છે એમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ તેમના મનમાં આનંદની ભાવનાને જન્મ આપે છે. જે ગુણોને કારણે આપણી ઈન્દ્રિય અનુભૂતિઓ પ્રભાવિત થાય છે અને આપણી ભાવનાઓ ઉદ્દીપ્ત થાય છે તેને સૌંદર્ય નામ આપવામાં આવે છે. સૌંદર્યનો સંબંધ આ પ્રકારે ઈન્દ્રિય સંવેદનાઓ તથા ભાવનાઓ સાથે પણ છે.

મનુષ્ય બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ પણ કરતો હોય છે અને તે અત્યંત પ્રભાવશાળી હોય છે. જ્યારે તે વિશ્વની બુદ્ધિયુક્ત પૂર્ણતાને જૂએ છે ત્યારે તે તેને સત્યજ્ઞાન કહે છે. જ્યારે વિશ્વની આકારિક પૂર્ણતા તથા રૂપ સંપન્નતાને જૂએ છે ત્યારે તેને તે સૌંદર્ય કહે છે અને તેની ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રતીતિને સૌંદર્યબોધ કહે છે. બામગાર્ટને આવા બોધને ‘aesthetica’ નામ આપ્યું છે. બામગાર્ટનના મતાનુસાર વિશ્વના નિયમબદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. કારણ કે આવું જ્ઞાન તાર્કિક ચિંતનની પ્રણાલીથી થાય છે. બુદ્ધિ વસ્તુઓને જાતિઓમાં વહેંચીને તે જાતિઓનું સામાન્ય જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરે છે. સત્યજ્ઞાનની શોધ કરવાવાળું બૌદ્ધિક ચિંતન જ્ઞાનમીમાંસાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વિશ્વની આકારિક સુબદ્ધતા જ્યારે ઈન્દ્રિયોની સામે હોય છે ત્યારે બોધનું સ્વરૂપ સત્યજ્ઞાનની સમાન સ્પષ્ટ થતું નથી. આવા બોધમાં આપણે વસ્તુના વિશેષ રૂપને જ મહત્ત્વ આપીએ છીએ અને તેમની જાતિ વિષયક સામાન્ય તત્ત્વને શોધવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. આથી તેઓ ‘aesthetica’ ને સંદિગ્ધ જ્ઞાન (confused knowledge) માને છે. સ્પષ્ટ તાર્કિક જ્ઞાન આપણી બુદ્ધિનું સમાધાન કરે છે. પરંતુ સૌંદર્યબોધ સંદિગ્ધ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ આપણને આનંદ પ્રદાન કરે છે. અતઃ તેનું સ્વતંત્ર મહત્ત્વ છે. આ પ્રકારના અંતર દ્વારા બામગાર્ટન એ સ્પષ્ટ કરે છે કે મનુષ્યની બૌદ્ધિક તથા ભાવનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું વિશ્વના આદર્શરૂપ ક્રમશઃ સત્ય અને સુંદર એવા વિભિન્ન રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રકારે ઈન્દ્રિય અનુભૂતિઓમાં સમાવિષ્ટ સુબદ્ધ વિશ્વનું દાર્શનિક વિવેચન aesthetica નામનું શાસ્ત્ર બની જાય છે. આ અનુભૂતિઓના વિષયને આપણે ‘Aesthetic object’ માનીએ છીએ અને તેનું મુખ્ય લક્ષણ સૌંદર્ય હોય છે. સૌંદર્યની પ્રતીતિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતી હોય છે. પરંતુ તેની પ્રતિક્રિયા ભાવાત્મક હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે કોઈ વસ્તુનું સુંદર હોવું અને એ વસ્તુ આનંદની ભાવનાનો સ્ત્રોત હોવો એક જ અનુભવના વસ્તુનિષ્ઠ અને આત્મનિષ્ઠ પાસાંઓ છે.

બામગાર્ટને Aesthetic ના દર્શનને એક નવી શાખાના રૂપમાં સ્થાન આપ્યું, તેનો અર્થ એ નથી કે સૌંદર્યના વિષયમાં તેની પહેલાં કોઈ દાર્શનિક ચિંતન કરવામાં જ નથી

આવ્યું. સૌંદર્ય અને સૌંદર્યબોધ મનુષ્યના ચિંતનના પ્રાચીન સમયથી વિષયો રહ્યા છે. પરંતુ તેના વિષયમાં સ્વતંત્ર રૂપથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા બામગાર્ટને પ્રસ્થાપિત કરી છે. બામગાર્ટન અનુસાર તત્ત્વમીમાંસા, જ્ઞાનમીમાંસા, નીતિશાસ્ત્ર વગેરે જ્ઞાનની શાખાઓ સૌંદર્યનુભૂતિ અંગેની વિશિષ્ટતાની પર્યાપ્ત વ્યાખ્યા કરી શકતી નથી. અતઃ સૌંદર્ય એ સૌંદર્યબોધના વિષયવસ્તુ તરીકે એક સ્વતંત્ર વિચાર પ્રણાલીનો વિષય છે. બામગાર્ટનની સાથે Aesthetics નામના દર્શનની એક સ્વતંત્ર શાખાનો આરંભ થયો.

બામગાર્ટનની વિચારધારાનો પ્રભાવ પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક કાન્ટના ચિંતન પર થયો. કાન્ટનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘Critique of Judgement’ માં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય મનુષ્યના ચિંતન પર જે પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. કલાની સાથે તેના સંબંધના વિષયમાં તેમના લેખમાં મહત્ત્વપૂર્ણ નિર્દેશન મળતું નથી. સૌંદર્ય અને કલાઓનો સંબંધ દર્શાવીને Aesthetics ના સૌંદર્ય અને કલા સંબંધી દર્શન બનાવવાનું કાર્ય જર્મન દાર્શનિક હેગલનું છે. હેગલના મતાનુસાર ઈશ્વર સર્વાંગીણ પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છે. તે સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. આ ઈશ્વરની અભિવ્યક્તિ પ્રકૃતિ, જીવ, પ્રાણી, માનવ અને માનવ નિર્મિત સંસ્કૃતિ અને સંસ્થાઓમાં હોય છે. તેની સૌથી શ્રેષ્ઠ અભિવ્યક્તિ મનુષ્યની વિવેકશક્તિમાં હોય છે. અતઃ મનુષ્ય જ્ઞાનની સાધના કરીને ઈશ્વરના સત્ય રૂપને સાકાર કરે છે. નૈતિક આચરણથી ઈશ્વરની પવિત્રતાને સાકાર કરે છે અને કલાના માધ્યમથી ઈશ્વરની સુંદરતાને પણ મૂર્ત રૂપ આપે છે. હેગલ અનુસાર કલાનો આ પ્રકાર સૌંદર્યનું સાધન છે. હેગલના અનુયાયી બોસાંકે અને અન્ય ચિંતકો પણ કલા અને સૌંદર્યનો આવો સંબંધ દર્શાવે છે. Aesthetics નો વિસ્તાર આ પ્રકારે સૌંદર્ય અને કલાના દર્શનના રૂપમાં થાય છે.

આધુનિક યુગમાં દાર્શનિક ચિંતક એસ્થેટિક્સમાં કલાને પણ અધિક મહત્ત્વ આપે છે. એનું કારણ એ છે કે તેઓની એ માન્યતા છે કે સૌંદર્ય કેવળ પ્રકૃતિનો ગુણ છે. મનુષ્ય તેનો આનંદ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ કલામાં પણ મનુષ્યની સર્જનાત્મક શક્તિની અભિવ્યક્તિ હોય છે. કલા મનુષ્યજીવનની વિવિધતા, નિયતિ, સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા વગેરે અનંત ઉપકરણો અથવા સ્થાન ધ્વનિત કરે છે. અતઃ તેમનું લક્ષણ કેવળ સૌંદર્યનું નિર્માણ છે. આ માન્યતા કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત કરે છે. એસ્થેટિક્સ આ પ્રકારે હવે કલાનું દર્શન માનવામાં આવે છે. - સૌંદર્ય અને કલાનું નહીં. કેટલાક ચિંતકો કલાના પ્રભાવોને એક પ્રકારનું સૌંદર્ય પણ માને છે.

કલાકૃતિ એક ભૌતિક વસ્તુ છે. આથી તેની અનુભૂતિ સર્વપ્રથમ આપણે પોતાની ઈન્દ્રિય સંવેદનાઓ દ્વારા અનુભવીએ છીએ. એસ્થેટિક્સ (જેનો આશય ઈન્દ્રિય સંવેદનાઓમાં સમાવિષ્ટ વિશ્વનું દર્શન છે.) કલાનું દર્શન હોવા છતાં પણ આપણાં મૂળ અર્થ સાથે આજે પણ એટલું જ જોડાયેલું છે. જેટલું તે સૌંદર્યના દર્શનના રૂપમાં જોડાયેલું હતું.

તેનો આરંભ સૌંદર્યના દર્શનના રૂપમાં થયો અને કલાદર્શનના રૂપમાં પરિણમી ગઈ. એસથેટિક્સ શબ્દની સાર્થકતા આજે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે.

૧૦. સૌંદર્યશાસ્ત્રની સમસ્યાઓ (વિષય ક્ષેત્ર)

સૌંદર્યશાસ્ત્રના વિષયક્ષેત્રમાં આવનારી સમસ્યાઓની રૂપરેખા નિમ્ન પ્રકારો દ્વારા સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.

૧. ‘સૌંદર્ય’ અને ‘કલા’ આ પદોની પરિભાષા આપવી અને તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો.

૨. કલા અને સૌંદર્યનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવો.
૩. કલાઓના વિવિધ પ્રકાર અને તેની વિશેષતાઓની વ્યાખ્યા કરવી.
૪. કલાના સર્જનનો ઉદ્દેશ્ય, તેને પ્રાપ્ત કરવાના આનંદનો અનુભવ કલા અને સૌંદર્યની અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ - આ બધાનાં વિષયમાં કેટલાક મૌલિક સામાન્ય સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત કરવા.
૫. 'સુખદ', 'મનોહર', 'રમણીય', 'સુંદર', 'ઉદાત' વગેરે સૌંદર્યાત્મક મૂલ્યોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો.
૬. કલા, કલાત્મકતા, સૌંદર્યાનુભૂતિ, સૌંદર્યપરક મન:પ્રવૃત્તિ, સૌંદર્યપરક નિર્ણયો અને તેના મૂલ્યો વગેરે પ્રક્રિયાઓની વ્યાખ્યા કરવી.
૭. સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં સમાવિષ્ટ થનારી ભાષા અને વિધાનોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવું.
૮. કલા સમીક્ષામાં નહિવત માન્યતાઓની પરીક્ષા કરવી.
૨. સૌંદર્યશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ : સૌંદર્ય અંગેના વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ :

સૌંદર્ય અને કલાની સાથે અનેક પ્રકારની વ્યક્તિઓનો સંબંધ હોય છે. દાર્શનિક પણ એમાની એક વ્યક્તિ છે. કેવળ દાર્શનિક વિવેચનને જ સૌંદર્યશાસ્ત્ર કહેવું યોગ્ય છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રના દાર્શનિક સ્વરૂપનો વિશદ અભ્યાસ કરતા પહેલાં અન્ય લોકોના દૃષ્ટિકોણનું વિહંગાવલોકન કરી તેનું પરીક્ષણ કરવું વધારે યોગ્ય લેખાશે.

૧. કલા, સૌંદર્ય અને સાધારણ વ્યક્તિ :

સંસારમાં કદાચ જ એવી કોઈ વ્યક્તિ હશે કે જેને પ્રાકૃતિક સુંદર વસ્તુઓ તથા કલાકૃતિઓ પ્રભાવિત કરતી ન હોય. હિમાચ્છાદિત પર્વતશિખરો, વહેતા ઝરણા, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, સમુદ્રની વિશાળતા, ખીલેલાફૂલો, રંગબેરંગી પક્ષીઓ, મલકાતા ચહેરાઓ, સંતુલિત તંદુરસ્ત શરીર, સુશોભિત રૂમ, સુબદ્ધ અને સુરીલું સંગીત, લયબદ્ધ નૃત્ય- આ બધું કોને આકર્ષિત નથી કરતું ? મનુષ્ય જ નહીં પશુ- પક્ષી પણ રંગો અને આકૃતિઓથી આકર્ષિત થાય છે. આ માન્યતા નિરાધાર નથી. આ એક મૂળ જૈવિક પ્રવૃત્તિ કે Animal Instinct છે. આ કથન અતિશયોક્તિપૂર્ણ નથી. સૌંદર્યનું મહત્ત્વ સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં હોય છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. કદાચ બધા લોકો વ્યાવહારિક સ્તર પર સુંદર અને અસુંદરનું અંતર જાણે છે. પણ તેઓ એ નથી જાણતા કે આખરી સૌંદર્યથી તેનો ક્યો અભિપ્રાય છે. યા કેવા પ્રકારની અનુભૂતિ છે. તેને તેઓ સુંદર કેમ કહે છે. સુંદર વસ્તુઓની રચના કરવાની ઈચ્છા એમના મનમાં કેમ થાય છે. વાસ્તવિક જીવનમાં સૌંદર્યની જાણ હોવા છતાં પણ સામાન્ય વ્યક્તિ સૈદ્ધાંતિક સ્તર પર આ વિષયમાં કંઈ પણ નથી જાણતી. જ્યારે એમના મનમાં આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાની જીજ્ઞાસા પેદા થાય છે ત્યારે તેઓ સૈદ્ધાંતિક ચિંતન કરવાનું શરૂ કરે છે અને દાર્શનિક બની જાય છે. પ્રાયઃ એવી

જીજ્ઞાસા સાધારણ (સામાન્ય) રીતે લોકોમાં થતી નથી. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના સૈદ્ધાંતિક ચિંતનમાં રૂચિ રાખતા નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે કે સુંદર વસ્તુનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો સ્વાભાવિક છે, પ્રકૃતિ છે, રૂચિકર છે. પરંતુ સૌંદર્યના વિષયમાં વિવેચન એટલું જ શુષ્ક અને નીરસ લાગે છે.

૨. કલા અને કલા સમીક્ષક :

કલાનું એવું કોઈ ક્ષેત્ર નથી કે જેમાં સમીક્ષક ન હોય. કલાસમીક્ષા કેવળ વિદ્યાલયોમાં છાત્ર-છાત્રાઓના અભ્યાસ માટે જ નહીં પરંતુ સામાન્ય વ્યક્તિઓના માટે પણ લખવામાં આવે છે. કોઈ પણ લોકપ્રિય દૈનિક કે માસિકમાં એક વિભાગ કલાસમીક્ષા માટે સુરક્ષિત રાખવામાં આવતો હોય છે. ચિત્રપટ, નાટક, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રપ્રદર્શન વગેરે કાર્યક્રમો, નવા પ્રકાશિત પુસ્તકો- આ બધાની સમીક્ષા આપણને આ વિષયમાં મળે છે.

શું આલોચના અથવા કલા સમીક્ષક અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક જ છે ? તેનો જવાબ છે- નહીં. બન્નેના કાર્ય ભિન્ન (વિવિધ) છે. કલાસમીક્ષક કલા સંબંધી કોઈ સામાન્ય સિદ્ધાંત નથી આપતા, પરંતુ કોઈ એક વિશેષ કલાકૃતિને સામે રાખીને તેના ગુણ-દોષનું વર્ણન કરે છે. અથવા તે કલાકૃતિમાં જે વાત સામાન્ય વ્યક્તિની જાણમાં નથી આવતી તે તેના પર પ્રકાશ પાડે છે. કોઈ વિશેષ પ્રકારની કલા-શૈલીમાં તે લોકોમાં રૂચિ પેદા કરી શકે છે અને કલાકારના યોગદાનનું મૂલ્ય સ્પષ્ટ કરી શકે છે.

આલોચક કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે કલાકારથી ભિન્ન પ્રકારની ભૂમિકા નિભાવવી (ભજવવાની) રહે છે. કલાકારનું કાર્ય છે નવી કલાકૃતિનું સર્જન કરવું. આલોચકનું કાર્ય છે તે કલાકૃતિની જે પ્રતિક્રિયાઓ તેના પર થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અને તેના આધાર પર કલાકૃતિનું મૂલ્ય નિર્ધારિત કરવું. કલાકાર ક્યારેક ક્યારેક આવા સહૃદય આલોચકોની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. તો ક્યારેક તો ક્યારેક તેના પર પોતાનો અવિશ્વાસ પણ પ્રગટ કરતા રહે છે. જે આવિષ્કાર કલાકારને થાય છે તે અનુભવ ક્યારેક આલોચકને પણ થઈ શકે છે એ વાતમાં તેઓ વિશ્વાસ કરી શકતા નથી. એટલા માટે કોઈ કલાકાર કલાસમીક્ષકનો અનાવશ્યક હસ્તક્ષેપ કરવાવાળા વ્યક્તિ તરીકે જોવાય છે. સુપ્રસિદ્ધ ઋષિ સાહિત્યકાર ટોલ્સ્ટોય અનુસાર પ્રમાણિક કલા સરળ હોય છે અને એવી કલાકૃતિનો અર્થ જોડાઈને અનાવશ્યક તથા હાસ્યાસ્પદ કાર્ય બની રહે છે.

કલાનો ઇતિહાસ એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે કે, અધિકતમ કલાકારો લોકો સુધી પહોંચવા માટે કલાસમીક્ષક એક મહત્ત્વપૂર્ણ માધ્યમ રહ્યું છે. સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર સોભકાન્ને, વ્હન, ગોગ, ગોગવે વગેરે આપણાં જીવનકાળમાં અજ્ઞાત જ રહે છે. લોકો તેના નવા નવા પ્રયોગને મહત્ત્વપૂર્ણ જ નથી માનતા. મોડર્ન આર્ટનો આધાર રાખવાવાળાં આ કલાકાર

કેટલા સમય પછી કલાવિશ્વમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ માનવામાં આવ્યા છે. તેનો શ્રેય કલાસમીક્ષકને જ આપવામાં આવે છે.

દાર્શનિકની ભૂમિકા કલાસમીક્ષકની ભૂમિકાથી ભિન્ન હોય છે. સમીક્ષક કોઈ વિશિષ્ટ કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તો દાર્શનિક કલાના સંબંધમાં મૌલિક સામાન્ય સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત કરે છે. કોઈ વિશેષ કલાકૃતિથી તેને કોઈ પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી હોતો. કઈ વિશેષતાઓ પ્રાપ્ત હોવાથી વસ્તુને કલાકૃતિ કહેવાય ? સાધારણ જડ વસ્તુ અને કલાકૃતિમાં કોઈ અંતર છે ? કલા બધાને કેમ આકર્ષિત કરે છે ? આ પ્રકારે તેના પ્રશ્નોનો જવાબ દાર્શનિક જ આપી શકે છે. સમીક્ષકના કાર્યનો સંદર્ભ સામાજિક હોય છે. જે સમાજ અને પરિવેશમાં તે રહે છે તેનો પ્રભાવ તેના પર રહે છે. આનાથી વિપરિત સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને કલાનો સંબંધ જીવનની સાથે જોડે છે અને કલાના વિષયમાં સાર્વભૌમ વિધાન કરે છે. તેનો નિર્ણય દિક-કાળના કોઈ પણ સંદર્ભમાં સત્ય હોય છે.

આ વિવેચનનો અર્થ એ નથી કે કલાસમીક્ષક અને દાર્શનિકની વચ્ચે કોઈ લેવા-દેવા જ નથી. ક્યારેક સમીક્ષક પણ પ્રગટ રૂપથી કોઈ સિદ્ધાંતની સ્થાપના નથી કરતાં, ફરીથી સમીક્ષા કરવા માટે તેમની પાસે કોઈ ને કોઈ સિદ્ધાંતનું હોવું આવશ્યક છે. બીજી રીતે કહીએ તો માપદંડોનો આધાર લીધા વગર કેટલાક મૂલ્યને સ્વીકારી લે છે. જ્યારે સૌંદર્યશાસ્ત્ર દાર્શનિક સ્તર પર આ સિદ્ધાંતો અને મૂલ્યોનું પરીક્ષણાત્મક વિવેચન કરે છે તો સૌંદર્યશાસ્ત્ર સમીક્ષાની સમીક્ષા (Critique of critique) નું રૂપ ધારણ કરી લે છે.

૩. કલા અને કલાનો ઇતિહાસકાર :

કલાના ઇતિહાસકારોથી આપણે બધા સારી રીતે પરિચિત છીએ. સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ચિત્રકલા, સંગીત, નૃત્ય. મૂર્તિકલા, વસ્તુકલા વગેરે કલાઓનો ઇતિહાસ બધી પ્રમુખ વાચનાલયોમાં રાખવામાં આવે છે. ઇતિહાસકાર પણ કલાના વિષયમાં ઘણી બધી મહત્વપૂર્ણ જાણકારી રાખે છે. કેટલાક મૂલ્ય અને માપદંડ તેમની પાસે પણ હોય છે. જેના આધાર પર તે ઇતિહાસને માટે મહત્વપૂર્ણ રચનાઓનું જતન કરે છે. તે નિમ્ન પ્રકારની જાણકારી આપે છે.- કલાઓની વિવિધ શૈલીઓ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી, તે એક-બીજાને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે. કઈ શૈલી માટે સ્થાનિક સામાજિક પરિવેશ કેટલી હદ સુધી તેમના માટે જવાબદાર છે. તેના પર વિદેશી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો શો પ્રભાવ પડ્યો છે. તેમના વિકાસની અવસ્થાઓ અને પરિણામ શું છે અને તે કેવી રીતે ઘટિત થઈ વગેરે. દા.ત. ભારતીય સંગીતની ઉત્પત્તિ સામવેદમાંથી થઈ. તેની પ્રારંભિક પ્રથાઓ ‘દેશી’ અને ‘માર્ગી’ આ નામથી પ્રચલિત થઈ. ધનવાન અમીર ખુશરો પછી ઈરાની ફારસી પરંપરા તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ અને હિંદુસ્તાની સંગીત ગાવાની પરંપરા શરૂ થઈ. તે પશ્ચાત્ મુગલ

દરબારમાં સઘરંગ-અઘરંગે તેમાં વધારે પરિવર્તન કર્યું અને ‘ખ્યાલ’ અને ‘ઢુમરી’ ગાવાની પ્રથા લોકપ્રિય બની.

દાર્શનિકની આ પરંપરાઓ અને વિકાસની પ્રથાઓનું જ્ઞાન લાભદાયી લાગે છે પરંતુ અનિવાર્ય નથી. કલા ભલે પ્રાચીન યુગની છે કે મધ્ય યુગની, સ્થાનિક છે કે વિદેશી, તેને કલા કહેડાવવા માટે જે કસોટીઓ પૂરી કરવી પડે છે તે ક્યારેય બદલી શકાતી નથી. આ સામાન્ય કસોટીઓ અને કલાની મુખ્ય ધારણાઓ સ્પષ્ટ કરવાનું કાર્ય કેવળ સૌંદર્યશાસ્ત્રજ્ઞ અર્થાત્ દાર્શનિક જ કરી શકે છે. પરિસ્થિતિઓ તથા ઐતિહાસિક કારણોના જેવી બધી કલાઓમાં એકતા હોય છે અને આવી એકતાનો આવિષ્કાર દાર્શનિકો કરે છે. ઇતિહાસકાર કેવળ ઘટનાઓનો ક્રમ કેવો અને કેમ બન્યો તેનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે દાર્શનિક કલાનું સાર્વભૌમ સ્વરૂપ સામે રાખે છે.

કલા અને કલાકાર :

કલાના વિષયમાં સૌથી વધારે જાણકારી રાખવાવાળી વ્યક્તિઓ હોય છે. કલાકાર કલાકૃતિની રચના, તેની પ્રેરણા અને પ્રતિભાનું ફળ છે. કોઈ પણ કલાકૃતિનો જન્મ કેમ અને કેવી રીતે થાય છે તેનું રહસ્ય તે સારી રીતે જાણે છે. એટલા માટે ઘણા બધા કલાકારો દાર્શનિકોના સામાન્ય સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત કરવાના પ્રયત્નને અનાવશ્યક અને નિરર્થક માને છે. કલાકારનો દાવો છે કે કલા સંબંધી કંઈ પણ કહેવાનો અધિકાર જો કોઈને હોય તો તેને જ છે. આપણી સર્જનશક્તિનું રહસ્ય તે સારી રીતે જાણે છે અને દાર્શનિક તથા કલાસમીક્ષક પોતાનો જ અનુભવ તેના પર આરોપિત કરે છે.

શું સૌંદર્યશાસ્ત્રએ કલાકારની સામે મૌન રહેવું જોઈએ ? તે કલાકારની રચનાનું સર્જન કરતાં નથી એટલા માટે તેના વિષયમાં ચિંતન કરવાનો તેને કોઈ અધિકાર નથી ? આ પ્રકારની આપત્તિઓ કલાકાર કે અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉઠાવી શકતી નથી તેના કારણો અનેક છે. દાર્શનિકોનું કાર્ય ચિંતનાત્મક છે, પરંતુ બની શકે કે કેટલાક દાર્શનિકો સ્વયં કલાકાર પણ હોઈ શકે. ક્રમ સે ક્રમ સૌંદર્યબોધનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેમનામાં હોઈ શકે છે. પોતાના અનુભવના આધાર પર જ દાર્શનિકોના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ નિષ્કર્ષ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેના સિવાય એ પણ સત્ય છે કે દાર્શનિક પાસે એવી કોઈ વિશેષ દૃષ્ટિ હોય છે જેનાથી તે કલાકારની સર્જન કરવાની પ્રવૃત્તિનું મનોવૈજ્ઞાનિક તથા તત્ત્વમીમાંસીય વિશ્લેષણ કરી શકે છે. દાર્શનિક કલાકારનું માર્ગદર્શન કરવા માટે નહીં પરંતુ પોતાની જ જીજ્ઞાસા શાંત કરવા માટે ચિંતન કરે છે. વિશ્વ સંબંધી કોઈ પણ પાસાંઓના વિષયમાં સામાન્ય સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત કરવાના તેમના અધિકારને કોઈ લલકાર આપી શક્યા નથી. કલાકારની એક સામાન્ય મનોવૈજ્ઞાનિક બેઠક હોઈ શકે છે. તેમ માનીને તેના વિષયમાં તાર્કિક ચિંતન કરવાની કોઈ વિલક્ષણ વાત નથી. તે કલાકારની જ નહીં પરંતુ રસીક કે

રસાનુભવની અવસ્થાઓનું પણ વિશ્લેષણ કરે છે. અતઃ કલાકારે દાર્શનિકોના પ્રયત્નની મશ્કરી કરવી જોઈએ નહીં.

ક્યારેક ક્યારેક કલાકારને પોતાની રચનાઓ વિશે કાંઈક કહેવું જોઈએ. પોતાની રચનાઓનું વર્ણન અને મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરવા માટે તેને ભાષાની આવશ્યકતા હોય છે. અર્થાત્ કેટલીક નિશ્ચિત સંકલ્પનાઓની આવશ્યકતા હોય છે. આવી ભાષા માટે કલાકારે દાર્શનિકો કે કલાસમીક્ષકની સલાહ લેવી પડે છે અને ક્યારેકને ક્યારેક કલાકાર આવી રીતે સમીક્ષક કે દાર્શનિક બની જાય છે. કલાકાર હોવાને કારણે તેને પણ પોતાનું એક જીવનદર્શન હોય છે. જ્યારે તેને પોતાના દર્શનો વિશે કે પોતાની અનુભૂતિઓ વિશે કાંઈક કહેવા માટે આમંત્રિત કરવામાં આવે છે તો શું તે મૂલ્ય અને સિદ્ધાંતોની ચર્ચા નથી કરતાં ?

આ વિવેચનો આપણે ચાર પ્રકારે નીચે પ્રમાણે જોઈ શકીએ છીએ.

૧. કલાકારના જીવનની અનુભૂતિઓને મૂર્ત રૂપ આપવા માટે ભૌતિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને નવી રચનાઓનું નિર્માણ કરે છે. જેનો સૌંદર્યબોધ રસીકોને થાય છે. પોતાની રચનાઓને ‘કલાકૃતિ’ નામ આપવામાં આવે છે.
૨. કલાસમીક્ષક વિશિષ્ટ કલાકૃતિના ગુણ-દોષનું વર્ણન કરે છે. તેની કલાકૃતિનો પ્રભાવ રસીક હોવાના નાતે તે કોઈક પ્રકારે અનુભવ કરે છે. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે, કલાકારનો ઉપદેશ, ઉપદેશપૂર્તિ માટે કરવામાં આવેલા તથ્યો, સાધનોની પસંદગી, શૈલી, પ્રતિભાવો વગેરે બધા પાસાંઓનું વિશ્લેષણ કરે છે અને કલાકારની સફળતા કે અસફળતાનું નિર્માણ કરે છે. તે વિશેષ કલાકૃતિઓના અનેક દૃષ્ટિકોણ સાથે મૂલ્યાંકન કરે છે.
૩. કલાનો ઇતિહાસકાર કલાની વિચારશૈલીઓની વ્યુત્પત્તિ તથા સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓનો કલાકાર પર જે પ્રભાવ પડ્યો છે એ બધા પર મહત્ત્વપૂર્ણ જાણકારી આપે છે.

આમ, વ્યક્તિ સૌંદર્ય અને કલામાં રૂચિ રાખે છે અને તેને પ્રાપ્ત અનુભવોના આનંદનું મહત્ત્વ પણ જાણે છે. પરંતુ તેના સમીક્ષક બનીને કલાકૃતિનું વિશ્લેષણ કરવું, સૈદ્ધાંતિક ચિંતન કરવું કે ઐતિહાસિક જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી તેને આવશ્યક નથી લાગતી. દાર્શનિકના કાર્યનું સ્વરૂપ :

દાર્શનિકના કાર્યનું સ્વરૂપ આપણે નિમ્ન પ્રકારે સ્પષ્ટ કરી શકીએ.

દાર્શનિક વિશ્વના અનેક પાસાંઓનું સૈદ્ધાંતિક ચિંતન કરે છે અને તેનું લક્ષ્ય સામાન્ય નિષ્કર્ષ ઉપલબ્ધ કરવાનું હોય છે. સૌંદર્યશાસ્ત્ર દાર્શનિક વિવેચન છે. અતઃ તે કલા અને સૌંદર્ય સંબંધી સામાન્ય વિધાન કરે છે. તે સૌંદર્ય અને કલાના પ્રત્યયોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. આ સંદર્ભમાં તે વિવિધ કલાઓમાં એકતાની શોધ કરે છે અને સાથે સાથે તેની ભિન્નતા પણ સ્પષ્ટ કરે છે. આ ઉપરાંત તે કલાનો જીવન સાથે તથા કલાકારના વ્યક્તિત્વ સાથે સંબંધ,

સૌંદર્યબોધ, રસાનુભૂતિ, સૌંદર્યપરક પ્રવૃત્તિ, નિર્ણય, ભાષા વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું વિવેચન કરે છે. કલાસમીક્ષકનો સંબંધ કલા સંબંધી સામાન્ય સિદ્ધાંતો સાથે નથી હોતો. ઇતિહાસકાર વિશેષ કરીને કલાકૃતિઓ વિશે દિક્-કાળના સંદર્ભમાં વિવરણ આપે છે. તો દાર્શનિક કલાઓ વિશે આ પ્રકારનું સાર્વભૌમ વિધાન કરે છે કે તેની સત્યતા કે સાર્થકતા દિક્-કાળની સીમા પર નિર્ભર નથી હોતી. વૈજ્ઞાનિક પણ સૈદ્ધાંતિક ચિંતન જ કરે છે. તે વિશ્વની અનેક વ્યવસ્થાઓ માટે સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે મુખ્ય રૂપ સાથે નિરીક્ષણની સીમામાં સમાવિષ્ટ વિશ્વના પાસાંઓનું જ વર્ણન કરે છે. આથી તેના વિધાનોની સત્યતા, અનુભવ તથા પ્રયોગાત્મક નિરીક્ષણના આધાર પર પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકના સામાન્ય નિષ્કર્ષની સાર્થકતા આ વાતમાં નહીંવત્ છે. આ જ્ઞાન કે આધાર પર ભૌતિક પરિસ્થિતિઓમાં પરિવર્તન કરવામાં આવે છે કે જે આપણાં જીવન માટે અત્યંત મહત્વનું હોય છે. આપણાં વ્યાવહારિક જીવનમાં અમૂલ્ય ક્રાંતિ વિજ્ઞાનને કારણે જ થઈ છે. તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. આથી વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા વિશે કોઈ સંદેહ કરતા નથી.

દર્શનની સંદિગ્ધતા તેના વિષયના ક્ષેત્રના કારણે છે. તે અનુભવાતી સમસ્યાઓ પર કેટલાક સામાન્ય વિધાન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઉદાહરણ માટે વિજ્ઞાન પ્રાકૃતિક જગતની કેટલીક નિશ્ચિત વ્યવસ્થાઓમાં જીવ, માનસ, સમાજ વગેરે અને તેની જાતિઓ, ઉપજાતિઓના પ્રકાર અને સામાન્ય નિયમો અને ગુણધર્મોનું વર્ણન કરે છે. પરંતુ તેઓને આગળ જઈને આપણે એવો પ્રશ્ન પણ પૂછી શકીએ છીએ કે જડદ્રવ્ય, જીવ, ચેતના વગેરે દ્રવ્ય કોઈ એક તત્ત્વ સાથે ઉત્પન્ન થાય છે કે અનેક તત્ત્વો સાથે ? તેનું નિર્માણ કેવું હોય ? તે એક આકસ્મિક ઘટના છે કે તેનું કોઈ પૂર્વ વિધારિત લક્ષ્ય છે ? તેનું આપણાં જીવનમાં કંઈ મૂલ્ય છે ?

કલા દર્શનના કાર્યની ભિન્નતા સૌંદર્યશાસ્ત્ર નામના દર્શનની સ્વતંત્ર શાખાના રૂપમાં ઊભી કરી શકાય છે.

૨. સૌંદર્યશાસ્ત્રની લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

સૌંદર્યશાસ્ત્ર બીજા વિજ્ઞાનો જેવું એક વિજ્ઞાન છે. એવી સમજ આજે બૌદ્ધિકોમાં દઢ થવા લાગી છે. પરંતુ સૌંદર્યશાસ્ત્રને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોના વર્ગમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, જ્યારે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ સાથે તેની તુલના કરવામાં આવે છે ત્યારે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે પ્રાકૃતિક નહીં પણ સૈદ્ધાંતિક વિજ્ઞાન છે. વ્યાપક અર્થમાં એક શાસ્ત્ર છે. જેને મીમાંસા તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય.

સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન :

સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની તુલના કરવી જરૂરી છે. વૈજ્ઞાનિક અવલોકનમાં ઉપપત્તિ નિરપેક્ષતા હોય છે. એનો અર્થ એ કે જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે અવલોકનમાં જ ગૃહિત કરી લીધું હોતું સથી. અર્થાત્ વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતની મદદ વિના અવલોકન અને વર્ગીકરણ શક્ય હોય છે. જ્યારે સૌંદર્યશાસ્ત્ર માટે આમ બની શકતું નથી.

ધારો કે, સૌંદર્યશાસ્ત્રને સૌંદર્યાત્મક વસ્તુસ્થિતિ જુદી પાડવી છે તેથી કહે કે, જગતની બધી વસ્તુઓ આ વર્ગમાં સમાતી નથી. કારણ કે, તેમાની કેટલીક અસુંદર હોય છે. પણ આમ કરતી વખતે સુંદરને અસુંદરથી કઈ રીતે જુદી પાડી શકાય ? તે માટે કોઈક કસોટી વાપરવી પડે છે. આ કસોટી કઈ અને તે કેવી રીતે મળી ? જો વર્ગીકરણ માટે આપણે સૌંદર્યના તત્ત્વનો આધાર લીધો હોય તો વર્ગીકરણ કરતા પહેલાં જ આપણને તેની માહિતી હતી જ એમ કહેવું પડે. વર્ગીકરણ માટે જેનો આધાર લીધો એ તત્ત્વ અવલોકન દ્વારા સિદ્ધ થયું છે એમ કહી શકાય નહીં. સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં અવલોકનની પૂર્વે કોઈક સિદ્ધાંત કે દૃષ્ટિકોણ અથવા માન્યતા સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ રૂપમાં પૂર્વગૃહિત થયેલા હોય છે.

વિજ્ઞાનની શરૂઆત વ્યાખ્યાથી થાય છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં અભ્યાસના અંતે વ્યાખ્યા રજૂ થાય છે. વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન કે નિર્ણયને સિદ્ધ કરવા પૂરાવા રજૂ કરવામાં આવે છે. સબળ પૂરાવા વડે જ નિર્બળ પૂરાવાને પરાસ્ત કરી અમુક એકને સાચું અને તેના વિરોધીને ખોટું દર્શાવવામાં આવે છે. જ્યારે સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં ખરું કાર્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતને ચારે બાજુથી સ્પષ્ટ અને ચોકસાઈવાળો બનાવવાનું હોય છે.

આથી એમ જોવા મળે છે કે, વિજ્ઞાનમાં બે પરસ્પર સિદ્ધાંતો લાંબા સમય સુધી એક સરખા જ ગ્રાહ્ય માનવામાં આવતા નથી. તેમાંના એકનો વિજય થાય છે અને બીજો અગ્રાહ્ય ઠરે છે. ક્યો સિદ્ધાંત ખરો એ નક્કી કરવા માટે વિજ્ઞાનમાં નિશ્ચિત માર્ગો હોય છે. ઉપપત્તિ નિરપેક્ષ પરિસ્થિતિ હોવાથી સિદ્ધાંતોને કસોટીએ ચઢાવી શકાય છે. આને કારણે જ વિજ્ઞાન પ્રગતી કરી શકે છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ જો તટસ્થતાથી તપાસમાં આવે તો પ્રગતીની વિભાવના ત્યાં લાગું પડતી નથી. સૌંદર્યશાસ્ત્રના વિવિધ સિદ્ધાંતો વચ્ચે સંઘર્ષ થતો જણાય છે પણ કોઈ સિદ્ધાંત પૂર્ણપણે પરાસ્ત થઈને કાળના ઉદરમાં હંમેશને માટે સમાઈ ગયો હોય

એમ જણાતું નથી. અલબત્ત, કોઈ સિદ્ધાંત કેટલોક સમય લુપ્ત કે અદૃશ્ય થયો હોય એમ લાગે તો પણ ફરીથી પ્રગટ થાય છે અને ફરી માન્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

ટૂંકમાં, વૈજ્ઞાનિકોની વિભાવનાઓ અને સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ વસ્તુસ્થિતિ પર આધારિત હોય છે. દરેક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતને ઉપપત્તિ નિરપેક્ષ વસ્તુસ્થિતિના અંકુશ નિયે આવવું જ પડે છે. આથી ઉલટું સૌંદર્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પર ઉપપત્તિ નિરપેક્ષ વસ્તુસ્થિતિનો અંકુશ ચાલી શકતો નથી.

વિજ્ઞાનમાં અભ્યાસ હેઠળની પરિસ્થિતિ તેનાં મૂળ સ્વરૂપે માનવ નિરપેક્ષ હોય છે. તો સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં વસ્તુસ્થિતિ માનવ સાપેક્ષ જ હોય છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રની વિભાવના અને એ વિભાવના વ્યુહમાં દેખાતી વસ્તુસ્થિતિ માનવ નિર્મિત હોય છે. અને માનવના બદલાતા જીવન સાથે સાથે તે બદલાતી જાય છે, નવેસરથી ઘડાતી જાય છે. સૌંદર્યનો આસ્વાદ સમાજ નિરપેક્ષ બાબત નથી. તે સમાજજીવનનું એક અંગ છે. સૌંદર્ય અંગેની વિભાવનાઓ નિર્માણ થાય પછી જ સૌંદર્યની ઓળખ, પરખ અને પસંદગી કરી શકાય છે. આ વિભાવના નિર્માણ થયા પહેલાં કોઈ બાબત સુંદર કે કુરૂપ હોતી નથી. આમ, સૌંદર્ય દૃષ્ટિસાપેક્ષ બાબત બની જાય છે.

સૌંદર્યશાસ્ત્ર મનોવિજ્ઞાનનું અંગ નથી :

સૌંદર્યશાસ્ત્ર પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન નથી. આમ હોવા છતાં કેટલાક લોકો તેને મનોવિજ્ઞાનનું અંગ માત્ર ગણે છે.

કેટલીકવાર સૌંદર્યશાસ્ત્રના પ્રશ્નોને સમાંતર પણ જુદા એવા પ્રશ્નો આપણે વિજ્ઞાનની મદદથી ઉકેલાતા હોવાનું જોતા હોઈએ છીએ. તેથી એવો ભ્રમ ઊભો થવાને અવકાશ છે કે સૌંદર્યમીમાંસા જાણે કે મનોવિજ્ઞાનનો એક ભાગ બની શકે એમ છે. જો આમાં સમાંતર પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે, મનોવિજ્ઞાન પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિબિંદુવાળું છે અને તે તાત્વિક શાખારૂપ સૌંદર્યશાસ્ત્રથી જુદું પડે છે. આ પ્રશ્નનું ઉદાહરણ લેતા કહી શકાય કે,

‘અ’ સ્ત્રી સુંદર છે.

૧- ‘કેમ ?’

તેને સુંદર શા માટે કહેવી ? અર્થાત્ તે કઈ કસોટી અનુસાર સુંદર ઠરે છે ?

તેની કાન્તિ મુલાયમ છે એટલે. (ક્યા ગુણધર્મને લીધે તેને સુંદર કહેવી તે અહીં જણાવાયું છે. સુંદર સ્ત્રીની અંગકાન્તિ મુલાયમ હોવી જોઈએ. કારણ કે આવી કાન્તિ હોવી એ સ્ત્રી સૌંદર્યની કસોટી છે.)

૨- ‘કેમ ?’

(તેની અંગકાન્તિ મુલાયમ કેમ થઈ ? કારણ કે તે લક્ષ સાબુ વાપરે છે. - આ જવાબમાં એક કાર્ય-કારણ ભાવ સૂચવાયેલો છે.)

પહેલાં અને બીજા પ્રશ્નેત્તરમાં સેળભેળ કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે તે જુદી જુદી જાતનાં પ્રશ્નેત્તરો છે. પહેલો જવાબ સૌંદર્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અપાયેલો છે. તેમાં કસોટીની ભાષા વાપરવામાં આવેલી છે. બીજો જવાબ કાર્ય-કારણની ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ રજૂ થયેલો છે. આમ, મનોવિજ્ઞાન કાર્ય-કારણનું દૃષ્ટિબિંદુ અપનાવતું હોવાથી સૌંદર્યશાસ્ત્ર સાથે એકરૂપ ગણી શકાય નહીં.

સૌંદર્યશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા છે :

જે રીતે નીતિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બે પ્રકારના પ્રશ્નનાં ઉત્તરો શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. (૧) કઈ બાબતો સારી કે શિવરૂપ છે ? અને (૨) શિવ કે સારાની વિભાવના (Concept) ક્યા પ્રકારની છે ? તેની તાર્કિક વિશિષ્ટતાઓ કઈ છે ?

સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ છેલ્લા સૈકામાં બીજા પ્રકારના પ્રશ્ન પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રની બાબતમાં પણ આવા જ પ્રકારનાં પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧) કઈ વિશિષ્ટ બાબત સુંદર છે ? ક્યા ગુણોને લીધે તે સુંદર ઠરે છે ? સૌંદર્યની કસોટી કઈ ?

(૨) સૌંદર્યની વિભાવનાની તાર્કિક વિશેષતાઓ કઈ ? અર્થાત્ સૌંદર્યવિધાનોનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

આ પ્રકારના પ્રશ્નો કેવળ તાર્કિક સ્વરૂપના છે એવું લાગે તો પણ તે મહત્વના છે. આ સેદર્ભે આધુનિક ચિંતકોનાં ચિંતનના આધારે સૌંદર્યશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય.

(૧) સૌંદર્યવિધાનો કલાકૃતિઓ અને બીજી સુંદર વસ્તુઓ સાથે સંબંધિત હોય છે.

(૨) સૌંદર્યશાસ્ત્રના વિધાનો સૌંદર્યવિધાનો સાથે સંબંધિત હોય છે.

(૩) સમીક્ષાસ્તરના વિધાનો ક્યા પ્રકારના હોય છે ? શું તે વર્ણનાત્મક છે કે મૂલ્યલક્ષી ? તે ખરા કે ખોટા ઠરી શકે ? સુંદર શબ્દ દ્વારા કોઈ એક ગુણધર્મનો નિર્દેશ થાય છે ? થતો હોય તો તે ક્યા પ્રકારનો ગુણ છે ? તે વ્યાખ્યેય છે ? તેની વસ્તુલક્ષી કસોટી આપી શકાય ? વગેરે પ્રશ્નો સૌંદર્યશાસ્ત્રના પ્રશ્નો છે.

આમ, સમીક્ષા વ્યવહારમાં પ્રયોજાતી વિભાવનાઓનું તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવું એ સૌંદર્યશાસ્ત્રનું મુખ્ય કાર્ય બની જાય છે.

પરંપરાગત અને આધુનિક દૃષ્ટિબિંદુના સમન્વયની જરૂરીયાત સ્વીકારવામાં આવી છે :

‘સૌંદર્યમીમાંસા’નામના અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથમાં પ્રો. પાટણકર જણાવે છે કે, મોટાભાગના આધુનિક તત્ત્વચિંતકો સૌંદર્ય સંબંધી વિભાવનાઓના તાર્કિક વિશ્લેષણમાં જ

રસ લે છે, પરંતુ તે પર્યાપ્ત નથી. વિભાવનાઓના આશયની પ્રત્યક્ષ વપરાતી સૌંદર્યની કસોટીઓની પણ સમીક્ષા કરવી જરૂરી છે. આધુનિકોની મદદથી સૌંદર્યની વિભાવનાઓના રૂપલક્ષી સ્વરૂપની તપાસ કરી શકાય. જ્યારે પરંપરાગત સૌંદર્યશાસ્ત્રીઓની મદદથી આશય સંબંધિત પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય. આમ, જૂના-નવાનો સુમેળ સાધવાથી જ આધુનિક સૌંદર્યશાસ્ત્રના સાચા સ્વરૂપને રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

સૌંદર્યશાસ્ત્ર વ્યવહારુ શાસ્ત્ર નથી પણ સૈદ્ધાંતિક શાસ્ત્ર છે. :

સૌંદર્યશાસ્ત્ર જેમ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન નથી તેમ તે વ્યવહારું વિજ્ઞાન પણ નથી. તેથી સૌંદર્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી માણસને કલાકૃતિ નિર્માણ કરવાનું તંત્ર સમજાશે એવું નથી. એજ પ્રમાણે અરસિક માણસને રસિક બનાવવાનું કાર્ય પણ સૌંદર્યશાસ્ત્રનું નથી. સૌંદર્યશાસ્ત્ર એ સમીક્ષા વ્યાપારમાં વપરાતી વિભાવનાઓનું, સંજ્ઞાઓનું, મૂલ્ય-વિધાનોનું અને સૌંદર્યની વિભાવનાઓની કસોટીઓનું શાસ્ત્ર છે. સાથે સાથે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે સૌંદર્યશાસ્ત્ર આ વિભાવના કે કસોટી નિર્માણ કરતું નથી. તે કેવળ તેમને તાર્કિક સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આમ, સૌંદર્ય વિષયક ખ્યાલો નિર્માણ કરવા એ સૌંદર્યશાસ્ત્રનું કાર્ય નથી. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, કેન્ટ કે હેગલ વગેરેએ નવા ખ્યાલો નિર્માણ કર્યા નથી. સમાજ જીવનમાં જે ખ્યાલો અસ્ફુટ હતાં તેમને સ્પષ્ટ કરવાનું કામ તેઓએ કર્યું છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રનું કામ માતાનું નહીં પણ દાયાણું છે.

સૌંદર્યનિભૂતિના બોધ અથવા જ્ઞાનના સંદર્ભમાં કરવામાં આવતા વિશિષ્ટ પ્રકારના વિધાનોને સૌંદર્યપરક વિધાનો કહે છે. આ વિધાનો સૌંદર્ય તથા કલા વિશે પ્રયોજાતી ભાષાનો એક મહત્વનો પ્રકાર છે. સૌંદર્યપરક વિધાન કે નિર્ણય કયા પ્રકારની ભાષા પ્રયોજે છે તે માટે સૌ પ્રથમ તે વિધાનનું સ્વરૂપ જાણી લેવું જરૂરી બને છે.

સૌંદર્યપરક વિધાન દશ્ય-શ્રાવ્ય બાબતો વિશે કરવામાં આવતા વિધાનો છે.

ભૌતિક વસ્તુ વિશે અનેક પ્રકારે વિધાનો સંભવે છે. દા.ત. વસ્તુની ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ, કારણ અને તેનું અપેક્ષીત પરિણામ તેમજ વિકાસ. આ બધા પાસાં સંબંધી વિધાન સત્તાશાસ્ત્રીય (Ontological) અને વૈજ્ઞાનિક વિધાન માનવામાં આવે છે. સત્તાશાસ્ત્રીય વિધાન એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે કે, વસ્તુની મૂળ ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? તેનું પ્રથમ કારણ શું છે ? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? વસ્તુ સત્ય છે કે આભાસરૂપ ? તેનો વિકાસ કોઈ પૂર્વનિયાજીત પ્રયોજન વડે થઈ રહ્યો છે કે માત્ર યાંત્રિક રીતે જ થાય છે ? જ્યારે આનાથી જુદી રીતે વૈજ્ઞાનિકો વસ્તુની ઉત્પત્તિનું કારણ અને વિકાસની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરે છે તે તેનું વર્ગીકરણ અને વિભાજન પણ કરે છે. ભૌતિક જગતની વસ્તુઓ વિશે ઐતિહાસિક, સામાજિક, ધાર્મિક તથા આર્થિક દૃષ્ટિકોણ વડે પણ વિધાન કરી શકાય છે.

ઉપરના વિવિધ વિધાનોને બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય.

(૧) હકીકત સંબંધી વિધાનો (પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો)

(૨) મૂલ્ય સંબંધી વિધાનો (આદર્શલક્ષી વિજ્ઞાનો)

પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનમાં હકીકત વિશે વિચાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે આદર્શલક્ષી વિજ્ઞાનમાં હકીકતનાં મૂલ્ય પર વિચારણા કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનના વિધાનો હકીકતના વિધાનો છે. જ્યારે તત્ત્વમીમાંસા, સૌંદર્યમીમાંસાસ આદર્શલક્ષી શાસ્ત્રો હોવાથી તેમના વિધાનો મૂલ્યના વિધાનો છે. સૌંદર્યપરક વિધાનો જ્યાં સુધી હકીકત સાથે કામ પાડે છે ત્યાં સુધી દશ્યાત્મક અથવા શ્રવણાત્મક ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા વિધાનો તરીકે પ્રાથમિક રીતે વિચારવામાં આવે છે.

વર્ણનાત્મક અને મૂલ્યાંકનલક્ષીનો તફાવત :

વસ્તુના દશ્ય-શ્રાવ્ય રૂપો વિશે પણ બે પ્રકારે વિધાન કરવામાં આવે છે. કોઈ વસ્તુ ગોળ છે કે ચોરસ છે, સફેદ છે કે કાળી છે, નાની છે કે મોટી છે, દૂર છે કે પાસે છે. આ પ્રકારમાં અનેક વર્ણનો વસ્તુનિષ્ઠ વર્ણનો છે. તેમાં એકરૂપતા પણ સંભવે છે. પણ જ્યારે આપણે કોઈ બાબતની પ્રશંસા કરીએ છીએ અથવા ટીકા કરીએ છીએ કે ખામી દર્શાવીએ છીએ અર્થાત્ ભાવાત્મક પ્રવૃત્તિ વ્યક્ત કરીએ છીએ તો તે અલગ પ્રકારના વિધાનો બની જાય છે. આ વિધાનોના વિધેય પદ રમણીય, મનોહર, મોહક, મધુર, સુંદર, આકર્ષક અથવા તેનાથી વિરુદ્ધ વિદ્રુપ, કુરૂપ, ભદ્ર, કર્કશ, અસંતુલિત જેવા શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થાય

છે. આ પ્રકારના વિધાન હકીકતની દૃષ્ટિએ સત્ય છે કે અસત્ય તેનો નિર્ણય ક્યારેય થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુનું રમણીય (સુંદર) હોવું એક એવો ગુણ છે જેને આપણે આદર્શ ગુણ માનીએ છીએ. આથી આવા વિધાનોમાં કંઈક આદર્શરૂપ સમાયેલું હોય છે. તે વિધાન કરવાથી માત્ર વર્ણનનું નહીં, મૂલ્યાંકનનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું જણાય છે. સૌંદર્યપરક વિધાનો મૂલ્યાંકનલક્ષી વિધાનો છે.

એ બાબત નિઃસંદેહ છે કે વર્ણનમૂલક વિધાન વાસ્તવિક અર્થાત્ વસ્તુનિષ્ઠ ગણાય છે. તેનું તાર્કિક રૂપ પણ હોય છે. અને તે સત્ય અથવા અસત્ય પણ સાબિત કરી શકાય છે. દા.ત. ‘દરેક આધાર વિહિન વસ્તુ જમીન પર પડે છે.’ આ વિધાન ભૌતિક વસ્તુના વિશેષ ગુણ અને કાર્યનું વર્ણન કરે છે. આ વિધાન સત્ય છે. એમ કસોટી કરીને જાણી શકાય છે. પરંતુ જો આપણે એવું વિધાન કરીએ કે ‘હિમાલયનું ગૌરીશિખર અત્યંત નયનરમ્ય છે.’ ‘અજંતાની ગુફાઓમાંથી મળેલી મૂર્તિઓ સુંદર અને આકર્ષક છે.’ તો આ વિધાનોને માત્ર વસ્તુનિષ્ઠ કે વર્ણનાત્મક ગણી શકાય નહીં. કારણ કે વિધેયપદ ‘રમણીય’ અને ‘આકર્ષક’ એ વસ્તુનિષ્ઠ ગુણ નથી. પરંતુ જોનારના મનમાં વસ્તુના આદર્શરૂપની જે ધારણા છે તેની સાથે પ્રસ્તુત રૂપનું સરખાપણું છે કે નહીં એ બાબત આપણે અહીં સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. એમ પણ બની શકે કે જેના મનમાં આવા આદર્શરૂપની ધારણા જ હોતી નથી તેવી વ્યક્તિ વસ્તુને જુએ છે ખરી પણ તેને ‘આકર્ષક’ કે ‘રમણીય’ માની શકતી નથી.

રંગ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્વાદ, આકાર, ધ્વનિ વગેરે ગુણ વસ્તુલક્ષી માનવામાં આવે છે. અનુભવવાદી હ્યુમ સૌંદર્યપરક વિધાનોને ‘મનુષ્યની રૂચિનું પ્રદર્શન કરવાવાળા વાક્યો’ માને છે. સમીક્ષાવાદી કેન્ટ તેને ‘રસદર્શન કરવાવાળા વિધાનો’ ગણે છે. (judgment of test) આવા વિધાનો મનુષ્યની આનંદની અવસ્થા પણ દર્શાવે છે. આનંદ એ વસ્તુનો ગુણ નથી પણ મનુષ્યના મનની ભાવના છે. બાકી આ પ્રકારના વિધાન કેન્ટ માને છે તેમ આત્મનિષ્ઠ (subjective) ગણી શકાય. આમ છતાં કેન્ટની દૃષ્ટિએ તે સાર્વત્રિક છે. કેમ કે, સૌંદર્યમાં રૂચિ અને આનંદ અનુભવવાની અભિપ્સા માનવજાતિની સાંસ્કૃતિક અને પ્રાકૃતિક દેન (વારસો) છે. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મનિષ્ઠતા સર્વદેશીતાથી રહિત ન હોઈ શકે. તેની યોગ્યતા માનવજાતિની એક સામાન્ય સુસંસ્કૃત પ્રવૃત્તિના આધારે પ્રમાણિત કરી શકાય છે. ટૂંકમાં, આ વિધાનો સંપૂર્ણ વસ્તુનિષ્ઠ નથી તેમજ સંપૂર્ણ આત્મનિષ્ઠ પણ નથી, એવા નિષ્કર્ષ પર આપણે પહોંચવું પડે છે. જો તે સંપૂર્ણ આત્મનિષ્ઠ હોત તો સ્વપ્ન કે ભ્રાંતિ જેવા અંગત અનુભવ ગણાત. આથી વિશ્લેષણકારોનું કહેવું છે કે, આવા વિધાનોનું ઉપાદાન કારણ વ્યક્તિનું મન છે, પણ નિમિત્ત કારણ બાહ્ય જગત હોઈ શકે છે, બની શકે છે.

૪. સૌંદર્યપરક વિધાન પરત્વે વિવિધ દાર્શનિક મત

કેન્ટના ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિકોણનો કેટલાક સંપ્રદાયો અને વ્યક્તિગત ચિંતકો વિરોધ કરે છે. તેઓ કહે છે, સૌંદર્યપરક નિર્ણય અર્થપૂર્ણભાષાનો પ્રકાર ક્યારેય પણ બની શકે નહીં. સૌંદર્ય તથા કલા જેવા શબ્દોનો અર્થ જ સંદિગ્ધ એટલે કે અસ્પષ્ટ છે. કેમ કે તેની વસ્તુનિષ્ઠ સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી. કોને કઈ વસ્તુ સુંદર લાગશે એ બાબત વિશે વધુ તપાસ કરતાં જાણવા મળશે કે, તેનો આધાર વ્યક્તિની મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિતિ, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ, શિક્ષણ વગેરે પરિબળ ઉપર રહેલો છે. વિટગેન્સ્ટાઈનના મત પ્રમાણે તેમાં પારિવારિક સાદૃશ્ય સંભવી શકે છે. એટલે કે ભળતા શબ્દોનો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. પરંતુ તેથી તેમાંથી તાર્કિક સંકલ્પનાની રચના કરી શકાતી નથી. જેમ અનેક ગાયને જોયા પછી ગાયપણાની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી શકાય તેમ અનેક મોર કે પોપટ જોયા પછી સૌંદર્યની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી શકાય નહીં. સૌંદર્યલક્ષી કહેવાતા વિધાનોની પૂર્વભૂમિકામાં અલગ અલગ આશયો રહેલાં હોય છે. તેને સ્પષ્ટ કરવા એ પણ ભલભલા મનોવૈજ્ઞાનિક માટે મુશ્કેલ કાર્ય બની જાય છે.

મોરિસ વિટ્સનો મત :

મોરિસ વિટ્સ કહે છે કે, જૂદી જૂદી કલાઓમાં સામાન્ય લક્ષણોને શોધવાનો પ્રયત્ન એક વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. કેટલીક કલાને લલિતકલાની સંજ્ઞા આપવી એ પણ એક ભ્રામક વિચાર છે. વ્યાપક અર્થમાં આજે કલાનું ક્ષેત્ર દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે. રોજ નવા પ્રયોગો, નવા સાહસપૂર્ણ અભિયાન, નવા નવા પ્રતીકોનો ઉપયોગ વગેરે બાબતોએ આપણને એટલા ગુંચવી દીધા છે કે કઈ રીત-ભાતને કલા નામ આપવું તેનો નિર્ણય કરવો અઘરો થઈ ગયો છે. આ સ્થિતિમાં સૌંદર્ય અને કલા સંબંધી સાર્વત્રિક વિધાન અર્થપૂર્ણ સાબિત ન થઈ શકે. સૌંદર્ય અને કલા આ શબ્દો સ્વયમ્ મૂલ્યસૂચક શબ્દો છે. કોઈ વસ્તુને સુંદર કહેવાનો અર્થ તેની વસ્તુનિષ્ઠતાનું વર્ણન કરવું એમ થતો નથી. પરંતુ ‘આદર્શ સ્થિતિનો સંકેત’ એટલો જ થાય છે. આમ સૌંદર્યપરક નિર્ણયની ભાષા ભાવાત્મક (Imotive) ભાષાનો પ્રકાર છે. આથી બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ અર્થહિન ભાષા સાબિત થતી માનવી પડે છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર આવી સંવેદનાત્મક ભાષા વડે નહીં પરંતુ તર્કનિષ્ઠ, વસ્તુલક્ષી વાક્યોથી જ રચી શકાય છે.

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓનો મત :

આ મત પ્રમાણે જો સૌંદર્યશાસ્ત્ર ‘શાસ્ત્ર’ બનવા માંગતું હોય તો તેની ભાષા વર્ણનાત્મક અને વસ્તુનિષ્ઠ હોવી જોઈએ. એ પ્રકારની ભાષામાં સુંદર, રમણીય, અનુપમ, ઉદાત્ત વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ જ ન થઈ શકે. સૌંદર્યપરક નિર્ણય સંબંધી વિધાનોનું કાર્ય વસ્તુના ભૌતિક રૂપનું જ વર્ણન કરવા પુરતું સીમિત રહેવું જોઈએ. પ્રશંસા કે નિંદાને શાસ્ત્રીય દરજ્જો ન આપી શકાય.

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના મતનું ખંડન :

બર્નાડ હેયલ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની ટીકા કરતા કહે છે કે, તે ઇન્દ્રિયાનુભૂતિવાદનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદનો આગ્રહ જ્ઞાનને માત્ર ઇન્દ્રિયાનુભૂતિ પૂરતું મર્યાદિત બનાવી દેવાનું છે. આથી સૌંદર્યાનુભૂતિ પણ સ્થૂળ વર્ણનની ભાષામાં જ રજૂ થવી જોઈએ એમ તે માને છે. આ માન્યતા સાર્વત્રિક હોય એમ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે આ મત ઉગ્ર અને આત્યંતિક પુરવાર થાય છે. તેનો મત સ્વીકારવાનો અર્થ એવો થાય છે કે, સૌંદર્ય નામનું લક્ષણ ધરાવતો કોઈ વિશિષ્ટ અનુભવ જ થતો નથી. સામાન્ય વસ્તુ અને કલાકૃતિનો ભેદ અહીં ભૂંસાઈ જાય છે. તેથી છેવટે સૌંદર્યશાસ્ત્રની સાથે સાથે સૌંદર્યાનુભૂતિનો પણ નિષેધ થઈ જાય છે.

સૌંદર્યાનુભૂતિ એ માનવજીવનનો એક અત્યંત પરિચિત અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ આ વિષયમાં મૂલ્ય નિર્દેશક ભાષાનો સ્વીકાર કરે છે. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓને જો એ ભાષા ન સમજાતી હોય તો પહેલાં તેનાં મૂળાક્ષરો શીખી લેવા જોઈએ.

બર્નાડ હેયલ (Barnad Heyel) પોતાનો દષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં ઐચ્છિક પરિભાષાનો પ્રયોગ કરવો અર્થપૂર્ણ છે. કારણ કે, એક અર્થમાં આપણી તમામ ભાષામાં બધા શબ્દો પ્રતીક માત્ર જ છે. અને તે વસ્તુસ્થિતિનું જે નિરૂપણ (વર્ણન) કરે છે તે સંદિગ્ધ રૂપનું જ હોય છે. અર્થાત્ શુદ્ધ વસ્તુનિષ્ઠ વાક્ય કે જે વસ્તુના હાર્દને સ્પષ્ટરૂપમાં વ્યાખ્યાબદ્ધ કરે એ શક્ય જ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણી સગવડ માટે આપણી જરૂરીયાત મુજબ એવી ભાષાનું નિર્માણ કરવું પડે છે કે જે વસ્તુના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવાનો દાવો નથી કરતી. પરંતુ શબ્દોને નવા અર્થ આપવાનું કામ કરે છે. કલા, સૌંદર્ય, કલાકૃતિ અને સૌંદર્યાનુભૂતિ આ બધા શબ્દો ઐચ્છિક પરિભાષાના શબ્દો છે. આ શબ્દો અને વિધાનોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો એ સૌંદર્ય વિધાનોનું મહત્વનું કાર્ય છે.

પ. સૌંદર્યપરક નિર્ણયનું કાર્ય

સૌંદર્યપરક નિર્ણયના કાર્યને સ્પષ્ટ કરવા માટે જુદી જુદી ત્રણ વ્યક્તિની ભૂમિકાનો વિચાર કરવો જરૂરી છે.

૧. રસીકજનની ભૂમિકા :

સામાન્ય ભાવક કે જે કલા તથા સૌંદર્યમાં રૂચિ રાખે છે તે પોતાની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરવા માટે કેટલાક વિધાનો રજૂ કરે છે. એમ કરતી વખતે એ માત્ર આસ્વાદકની ભૂમિકા નિભાવે છે. એ પોતાની પ્રસંશા, પ્રસન્નતા અને બીજા પ્રકારનાં ભાવોનું વર્ણન કરે છે. તે પોતાના અનુભવના વિષયો માટે કેટલાક વિશેષણો વાપરે છે. જેવા કે, મનોહર, રમ્ય, મોહક, મધુર, ચિત્તવેધક, અનુપમ, અદ્વિતિય, ઉદાત્ત અને સુંદર. આ વિશેષણો વસ્તુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, કે માત્ર પોતાની ભાવાત્મક પ્રતિક્રિયા પ્રગટ કરે છે. અર્થાત્ તેનું વિધાન વસ્તુનિષ્ઠ ગુણ ધરાવે છે કે આત્મનિષ્ઠ પ્રત્યય વ્યક્ત કરે છે ? તેના અર્થમાં શું તફાવત છે ? આ બધું રસીકજન વિચારતો નથી. કારણ કે તેની ભૂમિકા આલોચક કે દાર્શનિકની નથી. તે જે વિધાન કરે છે તે પ્રતિક્રિયારૂપ જ કરે છે. તે જે શબ્દો રજૂ કરે છે તે પરિચિત અને પ્રચલિત હોય તેવા જ છે. અહીં કોઈ વિશ્લેષણ કે અર્થઘટન કરવામાં આવતું નથી.

૨. કલાસમીક્ષકની ભૂમિકા :

કલાસમીક્ષકનું કાર્ય સામાન્ય રસીકજનથી જુદું છે. તે માત્ર રસીક જ નથી હોતો. પોતાના ક્ષેત્રની કલાઓનો વિશેષજ્ઞ પણ હોય છે. તે કલાના રચનાત્મક પાસાંઓથી વાકેફ હોય છે. આથી વિશિષ્ટ કલાકૃતિનાં આશય અને મૂલ્યને તે સારી રીતે જાણે છે. તેનું કાર્ય કલાકાર અને રસીકજન વચ્ચેની ભૂમિકા ભજવવાનું હોય છે. તે રસીકજનથી જુદી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ભાષા પ્રમાણમાં વધુ શિષ્ટ અને શાસ્ત્રીય હોય છે. સમીક્ષક કલાકૃતિની રચનાનો હેતુ, આકાર, આંતરવસ્તુ, ભાવો તથા આશયોની અભિવ્યક્તિ માટે પ્રયોજેલા પ્રતીક, રીતિઓ, કુશળતા વગેરે પાસાંઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. આખરે કલાકાર તેની કલાકૃતિના આશયને-હેતુને પરિપૂર્ણ કરી શક્યો છે કે નહીં તેનો પણ નિર્ણય કરે છે. તેના આ નિર્ણયો વિશિષ્ટ કલાકૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરનારા છે. આવા સમીક્ષક કલાકૃતિનાં સર્જનમાં ભાગ ભજવતી સામાજિક પરિસ્થિતિઓ, કલાકારની મનઃસ્થિતિ અને તેની રૂચિ કે અભિરૂચિઓ ઉપરાંત કલાકારના જીવનમાં ઘટેલી વિશિષ્ટ ઘટનાઓ, તેના આદર્શો ટૂંકમાં સમગ્ર જીવનદર્શન આ બધાજ પાસાંઓને સમીક્ષક ધ્યાનમાં રાખે છે.

આધુનિક વિવેચનો કલાકારને ગૌણ અને કલાકૃતિને જ મુખ્ય માનીને ‘કૃતિનિષ્ઠ’ વિવેચન ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે.

૩. દાર્શનિકની ભૂમિકા :

દાર્શનિક વિશિષ્ટ કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરતો નથી પરંતુ સમીક્ષકોની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિનું તે પરીક્ષણ કરે છે. આમ સમીક્ષક અને દાર્શનિકનાં કાર્યો પરસ્પરના પૂરક બને છે.

સમીક્ષકનો કલાકૃતિ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ રહે છે. તેના નિષ્કર્ષો સૌંદર્યશાસ્ત્રીના કાર્યો માટે મહત્ત્વપૂર્ણ આધારો બની રહે છે. આમ, દાર્શનિક સમીક્ષકનો ઋણી બને છે. એજ રીતે સમીક્ષક દાર્શનિકનો ઋણી બને છે. કારણ કે તે કેટલાંક સમીક્ષા સિદ્ધાંતો તથા મૂલ્યોનો ઉપયોગ કરે છે તે દાર્શનિકે રજૂ કરેલાં હોય છે. એટલું જ નહીં સમીક્ષક કેટલાક સિદ્ધાંતોને ગૃહિત તરીકે સ્વીકારીને આગળ વધે છે. આ ગૃહિત સિદ્ધાંતોની સમીક્ષાના કાર્યને સમીક્ષક પોતાના ક્ષેત્રની બહારનું સમજે છે. આ રીતે દર્શનિકનું કાર્ય ‘વિવેચનનું વિવેચન’ કરવાનું છે. જેને આધુનિક ભાષામાં ‘Metacriticism’ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે સૌંદર્યપરક નિર્ણય પરત્વે દાર્શનિકનું કાર્ય એક મહત્ત્વનું કાર્ય બની રહે છે.

૮. સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક દાર્શનિક વિવેચન

પ્રાસ્તાવિક :

સૌંદર્યશાસ્ત્ર સૌંદર્ય અને કલા સંબંધી દર્શન છે. આ વિશ્વમાં સુંદર વસ્તુઓના અસ્તિત્વના કારણે આપણે જે પણ બૌદ્ધિક ચિંતન કરીએ છીએ તે સૌંદર્યશાસ્ત્ર છે. આ બૌદ્ધિક ચિંતન અંતર્ગત આપણે વસ્તુઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ છીએ અને એવી રીતે આ વસ્તુઓ પ્રત્યે જે માનવીય પ્રતિક્રિયાઓનું નિર્માણ થાય છે તેનું પણ આપણે અધ્યયન કરીએ છીએ. તેમ છતાં આ શાસ્ત્રને ‘સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ શાસ્ત્રનો સંબંધ કેવળ સૌંદર્ય સાથે જ નહીં પરંતુ કલાની સાથે પણ છે. કલા અને સૌંદર્યમાં જે પરસ્પર સંબંધ છે તેનું વિવેચન કરવું એ સૌંદર્યશાસ્ત્રનો પ્રમુખ વિષય છે.

સૌંદર્ય એક મૂલ્ય :

મનુષ્ય એક વિવેકશીલ પ્રાણી છે. તે આપણામાં ક્રિયા-કલાપોના કેટલાક આદર્શો સ્થાપિત કરવા માગે છે. તેમની ક્રિયા-કલાઓને આપણે મુખ્ય રૂપમાં ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચીએ છીએ. તે છે- વિચારવું અર્થાત્ ચિંતન કરવું. જેનું ધ્યેય જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું છે. ક્રિયા અર્થાત્ કર્મ કરવું, કૃતિઓની રચના કરવી, સર્જન કરવું અને લાગણી અર્થાત્ ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરવો, જીવંતતા લાવવી.

આપણે જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માંગીએ છીએ ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ સુસંગત અને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. આ આદર્શને તેઓ સત્યતા (Truth) કહે છે અને સત્યતાના માપદંડ પ્રસ્તુત કરવાવાળા શાસ્ત્રને આપણે તર્કશાસ્ત્ર કહીએ છીએ. મનુષ્ય કર્મ પણ કરે છે. જેમ કે બોલવું, લેવું, આપવું, કોઈને મદદ કરવી વગેરે વિવેકશીલ પ્રાણી હોવાને કારણે તે પોતાના કર્મ વિશિષ્ટ આદર્શો અનુસાર કરે છે. આ આદર્શોને આપણે શુભ તથા ઉચ્ચિત માનીએ છીએ. આ મૂલ્યોના વિષયમાં માપદંડ પ્રસ્તુત કરનાર શાસ્ત્રને નીતિશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. તેમનું ત્રીજું કાર્ય છે સર્જન કરવું, તેનું ધ્યેય જીવન ઉપયોગી સાધનોનું નિર્માણ કરવાનું હોય છે. આવા કાર્ય કરતી વખતે તેનો વિવેક તેને આદેશ આપે છે કે તેમની કૃતિઓ સુસંબદ્ધ અને સુંદર હોવી જોઈએ. આ પ્રકારે સુસંબદ્ધ રચનાઓનું સર્જન કરવાનો આદર્શ પણ સૌંદર્યનો આદર્શ છે. સત્યતા, ઔચિત્ય અને સૌંદર્ય મનુષ્ય જીવનનું મૂલ્ય છે. જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્ય પોતાના સમસ્ત જીવનભર પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ મૂલ્ય માનવીય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. અને સમગ્ર માનવજાતિ તેને પામવા માટે અને તેનું રક્ષણ કરવા માટે પોતે પોતાની મહાનતા અને ગૌરવની લાગણી અનુભવે છે.

સત્યતા અને ઔચિત્ય મનુષ્યની બૌદ્ધિક તથા ઈચ્છાશક્તિનું મૂખ્ય લક્ષણ છે. પરંતુ સૌંદર્યનું નિર્માણ કરવું કેવળ બૌદ્ધિક કાર્ય નહીં પરંતુ તકનીકી કુશળતાનો પ્રયોગ છે. એટલા માટે આ કાર્યને કલા કહેવામાં આવે છે. સૌંદર્ય ભૌતિક વિશ્વનો પણ ગુણ છે.

વિચાર સત્ય કે અસત્ય હોય છે. કર્મ ઉચ્ચિત કે અનુચ્ચિત હોય છે. પરંતુ વસ્તુના આદર્શરૂપને આપણે ન સત્ય કહીએ છીએ કે ન ઉચ્ચિત. આપણે એને સુંદર કહીએ છીએ સૌંદર્યની પ્રેરણા મનુષ્યને પ્રકૃતિમાંથી મળે છે. મનુષ્ય પોતાની કાર્યકુશળતાનો પ્રયોગ કરીને પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને નવું રૂપ આપે છે અને સ્વરૂપ વિહીનતાને સમાપ્ત કરીને એક અભાવ પૂરો કરે છે. કલાનો આ પ્રકારે એક પૂરક ગતિવિધિ છે. કારણ કે મનુષ્ય આ કાર્યમાં પોતાની સર્જનાત્મકતાનું પ્રદર્શન કરે છે અને નવા સુંદર સુઅવયવી વિશ્વનું નિર્માણ કરે છે.

સૌંદર્યશાસ્ત્ર મનુષ્યની તે પ્રવૃત્તિનું અધ્યયન કરે છે જે વિશિષ્ટ વસ્તુઓથી અત્યંત તિવ્ર રૂપથી પ્રભાવિત થવાની પ્રવૃત્તિ છે. આ અધ્યયન આ પ્રવૃત્તિનું વિશ્લેષણ કરે છે અને સૌંદર્યબોધ, સૌંદર્યપરક મનઃપ્રવૃત્તિ, રસિકતા વગેરે આત્મનિષ્ઠ પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડે છે. બીજી તરફ સૌંદર્યશાસ્ત્ર આ ભૌતિક પાસાંઓનું પણ વિશ્લેષણ કરે છે. જેના કારણે કોઈ વસ્તુ સુંદર કે કલાત્મક કહેવાય છે. સૌંદર્યશાસ્ત્ર આ પ્રકારે આત્મનિષ્ઠ પાસાંઓનું અધ્યયન પણ કરે છે અને વસ્તુનિષ્ઠ ગુણોનું વિવેચન પણ છે. ભલે તે પાસું આત્મનિષ્ઠ હોય કે વસ્તુનિષ્ઠ. વસ્તુનિષ્ઠ સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક દાર્શનિક ચિંતન છે. કારણ કે સૌંદર્ય અને સૌંદર્યબોધ એ માનીને જ સૌંદર્યશાસ્ત્ર એમનું વિવેચન કરે છે. મૂલ્ય માટેનું વિવેચન કેવળ દાર્શનિક સ્તર પર જ થતું હોય છે.

૧૨. સૌંદર્યશાસ્ત્રીય કલ્પનાની શરતો

પ્રાસ્તાવિક :

કલાનો અર્થ સામાન્ય પરિભાષાથી અતિરિક્ત એવો થવો જોઈએ કે જેથી કરીને કલાના ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ આવતા જ આપણે કહી શકીએ કે આ કલા છે અને આ કલા નથી.

કલા શબ્દ સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં પણ વપરાય છે અને તેમ છતાં તે અનેક અર્થો ધરાવતો પ્રત્યય છે. આથી તેના સંબંધમાં આપણી પાસે જે કાંઈ વિચારસંપત્તિ છે, તેના વડે સ્પષ્ટતા અને વ્યવસ્થિતતા પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે. આથી કલા શબ્દનો ઉપયોગ એવી રીતે થવો જોઈએ કે જેથી કરીને વ્યક્તિગત સ્વરૂપે નહીં પણ સાર્વત્રિક રીતે તેનો અર્થ ઉપયોગમાં આવી શકે. આ કામ જોઈએ તેટલું સરળ નથી, કારણ કે કલા શબ્દ અનિશ્ચિતાર્થક છે. કલા શબ્દથી કેટલીક ભિન્ન બાબતોનું જ્ઞાન થાય છે. આથી સર્વ પ્રથમ તો એ સ્પષ્ટ થવું જરૂરી છે કે આપણી રૂચિ શામાં છે. એનો અર્થ એવો નથી કે કલાના અન્ય અર્થોને ત્યાજ્ય ગણવા. આવા ભેદ ન કરવાને કારણે ક્યારેક કલાના સંબંધમાં ખોટી કલ્પનાઓ જન્મે છે. આથી કલા શબ્દનો કોઈ એક અર્થ કે વ્યાખ્યા કરતી વખતે બીજા અર્થ કે વ્યાખ્યા પ્રત્યે પણ પૂરતું ધ્યાન દેવું જોઈએ. આથી કલા શબ્દના અયોગ્ય અર્થો પ્રત્યે સાવધાની અને કમબદ્ધ રીતે પુનરાવલોકન કરવું જોઈએ. જેથી કરીને કલા અંગે નિર્ણય કરતી વખતે આપણે કોઈ અયોગ્ય નિર્ણય ન કરી બેસીએ.

બીજી બાબત એ છે કે, કલા શબ્દની પરિભાષાને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. જ્યાં સુધી વ્યક્તિના મનમાં એક શબ્દનો નિશ્ચિત અર્થ નિર્ધારિત ન થયો હોય ત્યાં સુધી વ્યક્તિ તે શબ્દની પરિભાષા આપવા માટે સમર્થ હોતી નથી. એટલું જ નહીં, જે શબ્દની પરિભાષા તે આપવા માંગે છે તે શબ્દના થયેલા અર્થથી પણ સંતુષ્ટ હોવો જોઈએ. એટલે કે વ્યક્તિના પોતાના મનમાં રહેલા શબ્દનો અર્થ અને શબ્દના સામાન્ય ઉપયોગ વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થપાવું જોઈએ. તો જ તેઓ પરિભાષા આપવા સમર્થ બની શકે. આ રીતે વસ્તુ અને વસ્તુ માટે વપરાતો શબ્દ એ બન્નેનો સ્પષ્ટ વિચાર શબ્દની પરિભાષા કરનાર વ્યક્તિના મનમાં હોવા જોઈએ.

કલાકાર સૌંદર્યવિદ અને દાર્શનિક સૌંદર્યવિદ :

કલા એટલે શું ? આ પ્રશ્નનો કોઈ પણ ઉત્તર બે ચરણોમાં જ આપી શકાય છે. એટલા માટે જ તેમાં બે પ્રકારની તૃટી (ખામી) હોઈ શકે છે. એમ પણ બની શકે કે તે ઉત્તરથી તેના પ્રયોગ (ઉપયોગ)ની સમસ્યા તો સંતોષપૂર્ણ રીતે ઉકેલાઈ જાય પરંતુ પરિભાષાની સમસ્યા અણઉકેલ રહી જાય. અથવા પરિભાષાની સમસ્યાને દક્ષતાપૂર્વક ઉકેલી લેવામાં આવે પરંતુ પ્રયોગની સમસ્યાના સંદર્ભમાં અસફળ બની જવાય.

કલાના દર્શનમાં રૂચિ લેનારા લોકો મોટે ભાગે બે શ્રેણીઓમાં આવે છે.:

૧. દર્શન પ્રત્યે રૂચિ ધરાવનાર કલાકાર

૨. કલામાં રૂચિ ધરાવનાર દાર્શનિક

સૌંદર્યવિદ કલાકર જાણે છે કે, તે ક્યા વિષય વિશે વાત કરી રહ્યો છે. તે અન્ય કલાની વસ્તુઓ અને નિમ્ન કલા વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકે છે અને એ અન્ય વસ્તુઓ શું છે ? જે કલાને કલા બનતા રોકે છે તે શું છે ? લોકોમાં એ વસ્તુઓ કલા હોવાનો ભ્રાંત વિચાર ફેલાવે છે, આ કલાસમીક્ષા છે. જે કલાના દર્શનને અનુરૂપ ન હોવા છતાં પણ તેને બનાવનારા દર્શન પ્રત્યે રૂચિ ધરાવનાર કલાકાર છે. આવું કાર્ય પોતે એક પૂર્ણતઃ ઉચ્ચિત અને ઉપયોગી કાર્ય છે. પરંતુ તેમાં દક્ષતાપૂર્ણ લોકો બીજા ચરણ સુધી પહોંચવા અને કલાની પરિભાષા પ્રસ્તુત કરવામાં સફળ થશે કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. તેઓ કેવળ જાણી શકે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેઓ કલાની એવી વસ્તુઓ કે જે ખરેખર કલા નથી તેની સાથેના સંબંધોથી, અસ્પષ્ટ વિચારથી સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. કલાની પરિભાષા આપવા માટે એ વિચારવું જરૂરી છે કે, કલા અને કલાનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી વસ્તુઓ વચ્ચેનું અંતર શાના પર આધારીત છે.

દાર્શનિક સૌંદર્યવિદ આ કાર્યને સારી રીતે કરવા માટે પ્રશિક્ષિત હોય છે. જેને કલાકાર સૌંદર્યવિદ દોષપૂર્ણ પદ્ધતિથી કરે છે. તેઓ નિર્રથક વાતો કરવામાં રસ ધરાવતા હોતા નથી. પરંતુ તેની કોઈ ખાત્રી નથી કે, તે જે વિષયના સંદર્ભમાં વાત કરે છે તેને તે જાણતા પણ હશે. આથી એ સંભવ છે કે, તેમનો સિદ્ધાંત બનાવવાનો પ્રયત્ન આગવી રીતે ગમે તેટલો કુશળ કેમ ન હોય, તથ્યપરક આધારની ખામીને કારણે દુષિત થઈ ગયો હોય છે. તેઓ આ ખામીથી બચવા માટે એમ કહે છે કે, હું એક આલોચક હોવાનો દાવો કરતો નથી. હું જોયસ, એલીયટ, કુમારી સ્ટીફનની શ્રેષ્ઠતાને પારખવા માટે યોગ્ય નથી અને એટલા માટે હું શેક્સપીઅર, માઈકલ એંઝેલો અને બિથોવન સુધી જ સીમિત રહીશ. અગર કોઈ કેવળ માન્ય કલાસિકલ (શાસ્ત્રીય) રચનાઓ પર જ નિર્ભર હોય છે તો પણ કલાના

વિષયમાં કહેવા માટે જરૂરી સામગ્રી બાકી રહે છે. એક સમાલોચક માટે તો આ યોગ્ય છે. પરંતુ દાર્શનિકનું કામ તેનાથી ચાલતું નથી. પ્રયોગ વિશ્લેષણલક્ષી હોય છે. પરંતુ સિદ્ધાંત સાર્વભૌમ હોય છે. તેનું અનુલક્ષિત સત્ય છે ‘સ્વ’ અને સત્યની યાદી પ્રસ્તુત કરવાનું, આ જાણવાનો દાવો કરનાર સૌંદર્યવિદ્ શેક્સપીઅરને કવિ બનાવનાર તત્ત્વ શું છે ? મૌન રહીને એ જાણવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે કે, કુમારી સ્ટીન કવિ છે કે નહીં ? અગર નહીં તો કેમ નહીં ? એવા દાર્શનિક સૌંદર્યવિદ્ કે જેઓ કલાસીકલ કલાકારો સુધી સીમિત છે. નિશ્ચિત રૂપે એ નિર્ણય કરી લે છે કે, કલાનો સાર તેમાં નથી કે તેઓને કલાકાર બનાવનારું ક્યું તત્ત્વ છે. એટલું જ નહીં તેમાં તેઓને કલાસિક અર્થાત્ સારસ્વત મસ્તિષ્કને કંઈ વસ્તુ ગ્રાહ્ય બનાવે છે.

તથ્ય સંબદ્ધ સિદ્ધાંતોના સત્ય માટે નક્કર અને સુસંગત માપદંડના અભાવમાં દાર્શનિકોનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક યથારૂપ માપદંડનો જ પ્રયોગ કરી શકે છે. આ રીતે આ સિદ્ધાંતમાં તાર્કિક દોષ જોઈ શકે છે, તેને અસત્ય કહીને અસ્વીકારી શકે છે. પરંતુ તેઓ ક્યારેય પણ એક સિદ્ધાંતને સાચો દર્શાવીને સ્વીકાર્ય અથવા પ્રસ્તુત કરીશકતા નથી. આ પૂર્ણતઃ અરચનાત્મક છે. પરંતુ તેમ છતાં એવી વાત નથી કે, શૈક્ષણિક સૌંદર્યશાસ્ત્રની ક્ષણિક અને પ્રચ્છન્ન ગુણોની ઉપાદેયતા ન હોય. જો કે, આ ઉપાદેયતા નકારાત્મક જ છે. તેની શાસ્ત્રાર્થ કલા એવી કલા છે, જેનાથી કલાકાર સૌંદર્યવિદ્ યા સમાલોચક કલાસમાલોચનાથી સૌંદર્યશાસ્ત્રિય સિદ્ધાંત તરફ આગળ વધવા માટેની દિશાદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. (સૌંદર્યમીમાંસા-હિન્દી)

૧૩. કલા શબ્દ અંગેની અસ્પષ્ટતા અને તેની પશ્ચાદ્ભૂ

પ્રાસ્તાવિક :

કલા શબ્દ સંબંધી અસ્પષ્ટતાઓ અંગે સ્પષ્ટતા કરવા માટે આપણે કલાના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો જરૂરી છે. કલા શબ્દની સૌંદર્યશાસ્ત્રીય ભાવના કે જેની સાથે આપણું

અહિંયા કોઈ પ્રયોજન રહ્યું છે. તે ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ખુબ જ અર્વાચીન છે. તેના મૂળમાં રહેલ કલાનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

કલા શબ્દનો ઇતિહાસ :

યુનાની શબ્દ Techne ‘તેકને’ ની સમાન ગ્રાચીન લેટિન શબ્દ Ars નો અર્થ બિલકુલ ભિન્ન વસ્તુ છે. તેનો અર્થ થાય છે, શિલ્પ યા વિશિષ્ટ પ્રકારની દક્ષતા. જેમ કે, સુથારી કામ, લુહારી કામ, શલ્ય ચિકિત્સા વગેરે. આપણી ધારણા શિલ્પથી ભિન્ન કલા અંગેની છે જે યુનાનીઓ અને રોમનોની ન હતી. જેને આપણે કલા કહીએ છીએ તેને તેઓ શિલ્પોના એક સમુહ માત્ર તરીકે ઓળખાવતા હતાં. જેમ કે, કાવ્યનું શિલ્પ- ‘પોઈએનિકે તેકને’ (પોએટ્રી - કાવ્ય, કવિતા) (ટેકનીક- કૌશલ્ય, કલા) જેને તેઓ શિલ્પ સિદ્ધાંતના રૂપમાં સુથારી કામ અને વિશેષ રૂપે એ પ્રકારના શિલ્પ સમાન માનતા હતા. આ બધામાં (કાવ્ય) એમાંથી કોઈ એક માટે એ પ્રકારો ભિન્ન હતાં. જે પ્રકારો તેમાંથી (અન્ય શિલ્પોમાં) કોઈ એક એક-બીજાથી ભિન્ન છે.

આ પ્રકારનો અનુભવ કરવો આપણા માટે કઠિન છે. તેનાથી પણ વધારે કઠિન તો એ છે કે, તેમાં રહેલાં આ પાસાંઓની પરિકલ્પના કરવી. અલબત્ત લોકો પાસે એક ખાસ પ્રકારની વસ્તુ માટે શબ્દ નથી. તો તેનું કારણ એ છે કે, તેઓ તેને એક ભિન્ન પ્રકારના રૂપમાં સમજતા નથી. ગ્રાચીન યુનાનીઓની કલાની પ્રશંસા કરતી વખતે આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ એમ માની લઈએ છીએ કે, આપણે જે રીતે પ્રશંસા કરીએ છીએ તે જ રીતે તેઓ પણ પ્રશંસા કરતા હતા. પરંતુ આપણે તેની પ્રશંસા એક પ્રકારની કલાના રૂપમાં કરીએ છીએ કે, જ્યાં ‘કલા’ શબ્દ આધુનિક યુરોપીય સૌંદર્ય-ચેતનામાં અંતર્નિહિત સૂક્ષ્મ અને વિસ્તૃત સંભાવનાઓ સાથે રજૂ થયેલ છે. આપણને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, યુનાનીઓએ તેની આ રીતે પ્રશંસા કરી ન હતી. તેઓ એક ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ ધરાવતા હતા. એ દૃષ્ટિકોણ શું છે ? આ પ્રશ્ન સુધી આપણે ત્યારે જ પહોંચી શકીએ કે જ્યારે આ વિષયમાં પ્લેટો જેવા વ્યક્તિઓ દ્વારા લખાયેલા વિચારોનો અભ્યાસ કરીએ, પરંતુ કઠોર પરિશ્રમ વગર નહીં. કેમ કે, દરેક આધુનિક વાચક પ્લેટોના કાવ્ય સંબંધી કથનોને વાંચીને સર્વ પ્રથમતો એમ માની લે છે કે, પ્લેટો જે રીતે સૌંદર્ય સંબંધી અનુભવનું વર્ણન કરી રહ્યા છે તે આપણા અનુભવની સમાન જ છે. વાચકની બીજી પ્રતિક્રયા એ છે કે, તેઓ ખૂબ કોપિત થઈ જાય છે. કેમ કે, પ્લેટો તેનું વર્ણન ખૂબ બેહુદી રીતે કરે છે. મોટા ભાગના વાચકોમાં આ સિવાયની ત્રીજી સ્થિતિ નથી.

મધ્યકાલીન લેટિનમાં ‘Ars’ નો અર્થ આધુનિક અંગ્રેજીમાં ‘કલા’ના પ્રારંભિક અર્થ જેવો જ એક વિશેષ પ્રકારના પુસ્તકીયા જ્ઞાન જેવો થતો હતો. દા.ત. વ્યાકરણ અથવા તર્કશાસ્ત્ર, જાદુ યા જ્યોતિષ. શેક્સપિયરના સમયમાં પણ તેનો આ જ અર્થ થતો હતો. પરંતુ પુનર્જાગરણ યુગે પહેલા ઇટલીમાં અને પછી અન્યત્ર જૂના અર્થને પુનઃ સ્થાપિત કર્યો અને પુનર્જાગરણ યુગના કલાકારોએ પ્રાચીન દુનિયાના કલાકારોની જેમ જ સ્વયંને વાસ્તવમાં શિલ્પકાર માન્યા. ૧૭મી શતાબ્દીમાં જ એમ બની શક્યું કે સૌંદર્યશાસ્ત્રની સમસ્યાઓ અને ધારણાઓ શિલ્પની ટેકનિકલ યા દર્શનથી અલગ માનવામાં આવે. ૧૮મી શતાબ્દીના અંતમાં આ વિભાગીકરણ એટલું તો વધી ચૂક્યું હતું કે લલીત કલાઓ અને ઉપયોગી કલાઓ વચ્ચે અંતર નિશ્ચિત કરવું પડ્યું. જ્યાં લલીત કલાનો અર્થ કોમળ યા શ્રેષ્ઠ દક્ષતાવાળી કલાઓ નહીં પરંતુ ‘સુંદર કલાઓ’ થયો. ૧૯મી શતાબ્દીમાં ‘સુંદર કલાઓ’માં રહેલ ‘સુંદર’ વિશેષણ દૂર કરવામાં આવ્યું અને મોટે ભાગે સંક્ષિપ્તમાં એક વચન પ્રયોગ કરીને માત્ર ‘કલા’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

સંબદ્ધ અસ્પષ્ટતાઓ :

કોઈ પણ શબ્દમાં સંબદ્ધ અસ્પષ્ટતાઓ દૂર કરી અને તેનો યોગ્ય અર્થ પ્રકાશમાં લાવવો અત્યંત જરૂરી છે. શબ્દનો યોગ્ય અર્થ ક્યારેય એવો નથી હોતો કે, જેના પર શબ્દ પથ્થર પર રહેલ લીલની જેમ ચોટેલ હોય, એ તો એક એવી વસ્તુ હોય છે કે જેના પર શબ્દ નાવની પાછળના ભાગ પર સેવાળની જેમ ફરતો રહે છે. આપણાં મનમાં ઉચિત અર્થને સ્થિર કરવાનો આપણો પ્રયાસ સેવાળને રસ્સી વડે બાંધવાના પ્રયાસ જેવો છે. એટલું જ નહીં જ્યારે સેવાળને રસ્સીથી બાંધવામાં આવે ત્યારે સેવાળ જીવીત પણ હોવી જોઈએ. કોઈ તેને ગોળી ન મારે કે કોઈ તેને ફાંસી ન આપે. યોગ્ય અર્થ શોધવાની રીત એમ પુછવાનું નથી કે આપણો અર્થ શું છે ? પરંતુ આપણે ક્યો અર્થ કરવાની ચેષ્ટા કરીએ છીએ અને તેમાં એ પ્રશ્ન પણ રહેલ છે કે તે ક્યો અવરોધ છે જે આપણને આપણાં મન વાંછિત અર્થ કરતાં રોકે છે.

આ અવરોધો અનુપયુક્ત અર્થ (અયોગ્ય અર્થ) જે આપણાં મનમાં ઉચિત અર્થ ધ્યાનાંતર કરે છે. તે ત્રણ પ્રકારે છે : ૧. રૂઢ અર્થ ૨. સાદૃશ્યમૂલક અર્થ અને ૩. સૌજન્યમૂલક અર્થ.

૧. રૂઢ અર્થ :

આ એવો અર્થ છે કે જે એક સમયે આ શબ્દનો અર્થ થતો હતો અને જે આદતને કારણે અસ્તિત્વમાં રહ્યો છે. તેને ઇતિહાસવિદ્ ધારણ કરે છે. એક ખરતા તારાની જેમ આ અર્થ શબ્દની પછળ એક રેખા બનાવે છે અને શબ્દ સાથે પોતાના અંતર અનુસાર વધારે યા ઓછી રૂઢતા દર્શાવતો રહે છે. વધારે રૂઢ અર્થ શબ્દનાં વર્તમાન પ્રયોગ માટે કોઈ ખતરો નથી. તે મૃત અને લુપ્ત છે અને કેવળ અતીતપ્રેમી જ તેને શોધી કાઢવાની શક્તિ ધરાવે છે. પરંતુ ઓછો રૂઢ અર્થ એક ગંભીર સમસ્યા છે. એક રૂબતા માણસની જેમ એ આપણાં મનમાં ચોંટી જાય છે અને વર્તમાન અર્થને તેઓ ધક્કો મારે છે કે આપણે તેને ખૂબ જ સાવધાન વિશ્લેષણ દ્વારા તેનાથી અલગ કરી શકીએ છીએ.

૨. સાદૃશ્યમૂલક અર્થ :

આ પ્રકારના અર્થના મૂળમાં હકીકત એ છે કે, આપણે અન્ય લોકોના અનુભવની ચર્ચા આપણી જ ભાષામાં કરી શકીએ છીએ. આપણી ભાષાનો આવિષ્કાર આપણાં પોતાના અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવાનાં ઉદ્દેશ્ય સાથે થયો છે. જ્યારે આપણે તેનો ઉપયોગ અન્ય લોકોના અનુભવની ચર્ચા કરવા માટે કરીએ છીએ. ત્યારે આપણે તેમના અનુભવને જાણે કે આપણાં અનુભવ હોય તેવું માની લઈએ છીએ. હબ્સી જાતિના લોકો કેવી રીતે વિચારે છે અને અનુભવ કરે છે. તેને અંગ્રેજો સિવાયના વિચાર અને અનુભવ કરવાની રીત દર્શાવો. આપણે અંગ્રેજીમાં તેમના વિશે વાત કરી શકતા નથી. અંગ્રેજો કેવી રીતે વિચારે અને અનુભવ કરે છે. તે વાત આ રીતે દર્શાવ્યા વિના આપણે પણ તેમની જેમ વિચાર અને અનુભવ કરીએ છીએ. આપણે આપણાં હબ્સી મિત્રોને તેમની પોતાની ભાષામાં સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી. અથવા તો એમ બની શકે છે કે, એક પ્રકારના અનુભવને બીજામાં આત્મસાત કરવાનું કામ થોડા સમય પુરતું તો સરળતા પૂર્વક ચાલતું રહે છે. પરંતુ અમુક સમય પછી તે બંધ પડી જાય છે. બરોબર એજ રીતે એક વક્ર રેખા બીજી વક્ર રેખાનાં માધ્યમથી પ્રસ્તુત કરતી વખતે થાય છે. જ્યારે આમ બને છે ત્યારે તે વ્યક્તિ જેની ભાષા પ્રયોજી રહી હોય છે ત્યારે બીજી વ્યક્તિ લગભગ વિક્ષિપ્ત બની ગઈ હોય છે.

આ રીતે આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસના અધ્યયનમાં ‘રાજ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ જરા પણ ખચકાયા વગર polis = પુર કે એવો અનુવાદ કરી બેસીએ છીએ. પરંતુ પુનર્જાગરણ યુગથી આપણી પાસે આવેલા રાજ્ય શબ્દનો આવિષ્કાર આધુનિક વિશ્વની નવી ધર્મનિરપેક્ષ રાજનૈતિક ચેતનાની અભિવ્યક્તિ માટે કરવામાં આવ્યો હતો. ગ્રીક પાસે આવો કોઈ અનુભવ ન હતો. તેમની રાજનૈતિક ચેતનામાં ધાર્મિક અને રાજનૈતિક તત્ત્વ મળેલા હતાં. તેથી તેમના polis નો જે અર્થ થતો હતો તે આપણને ધર્મ અને રાજ્યનું સંમિશ્રણ અર્થવાળું

પ્રતીત થાય છે. આપણી પાસે આવી વસ્તુ માટે શબ્દ જ નથી કેમ કે, આપણી પાસે એવી વસ્તુ જ નથી. જ્યારે આપણે તેને માટે ‘રાજ્ય’, ‘રાજનૈતિક’ અને આવા અન્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના યોગ્ય અર્થમાં નહીં પરંતુ એક સાદૃશ્યમૂલક અર્થમાં પ્રયોગ કરીએ છીએ.

૩. સૌજન્યમૂલક અર્થ :

આ અર્થ એવી ધારણાથી ઉત્પન્ન થીય છે કે આપણે મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવતી વસ્તુ માટે નામકરણ કરવાની પ્રક્રિયા કરીએ છીએ. વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક પદોના વિષયમાં કોઈ પણ સત્ય હોય પરંતુ એક જીવિત ભાષામાં શબ્દ ક્યારેય પણ કેટલાક વ્યાવહારિક અને ભાવાત્મક રંગ વિના પ્રયોગ કરવામાં આવતા નથી. અને આ પ્રક્રિયા ક્યારેક ક્યારેક ભાષાના વર્ણનાત્મક કાર્ય પર પ્રાથમિકતા મેળવી લે છે. લોકો સજ્જન, ઈસાઈ યા સામ્યવાદી જેવા નામ કાં તો વર્ણનાત્મક રૂપે સ્વીકારે છે કાં તો અસ્વીકાર કરે છે. કેમ કે તેઓ વિચારે છે કે, આ પ્રકારના શબ્દો દ્વારા સુચિત ગુણ તેમનામાં છે અથવા નથી. કાં તો પછી તેમણે ભાવાત્મક રૂપે સ્વીકારેલ અથવા અસ્વીકાર કરે છે. કેમ કે, તેઓ આ ગુણોને ધારણા કરવા ઈચ્છતા નથી અને આ બધા વગર તેઓ પોતે શું છે તે જાણે છે એવું નથી. કે આ વિકલ્પો પરસ્પર નિષેધક હોય પરંતુ જ્યારે ભાવાત્મક વર્ણનાત્મક પ્રેરક બળ છવાઈ જાય છે. ત્યારે શબ્દ સ્થિતિ અનુસાર સૌજન્યશીલ કે અસૌજન્યશીલ બની જાય છે.

૬. કલા અને નીતિ

પ્રાસ્તાવિક :

સૌંદર્યશાસ્ત્રનું બીજું નામ કલાદર્શન પણ આપવામાં આવ્યું છે. કારણ કે કલા અને સૌંદર્યનો સંબંધ ‘દિપજ્યોત’ જેવો છે. સૌંદર્યને જો પ્રકાશ સાથે સરખાવીએ તો તેને પ્રગટ

કરનાર દિપક તે કલા ગણી શકાય. જેમ પ્રકાશના અભાવવાળો દિવો અર્થશૂન્ય છે તેમ સૌંદર્ય વિહોણી કલા સાર્થક બનતી નથી.

સૌંદર્ય એટલે શું ?

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રનો અર્થ દર્શાવતાં કહેવાયું છે કે, ‘સુઝતત્ત્વમ્ કરોતિ ચિત્તમ્’ સુંદરમ્’ આમ જે ‘ચિત્તને સારી રીતે ઉન્નત કરે તે સુંદર.’

અંગ્રેજીમાં સૌંદર્ય માટે કહેવાયું છે કે, ‘Beauty is joy forever’ અર્થાત્ ‘સૌંદર્ય કાયમી આનંદ આપતી બાબત છે.’ આમ, કાંઈ પણ વિષયને લગતી રસભર કે આસંદહાયક લાગણી સુંદર છે. કોઈ પણ માણસ પોતાને અત્યંત પ્રિય એવા વિષયને, વસ્તુને કે વ્યક્તિને જોઈને, સાંભળીને કે મનન કરીને આનંદનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તેને સૌંદર્યની મૂલ્ય તરીકે પ્રાપ્તિ થાય છે.

સૌંદર્યમીમાંસા અંતર્ગત સૌંદર્યનો તાત્ત્વિક વિચાર કરનારા વ્યાખ્યા વૈવિધ્યનું એક જંગલ ખડું કરી દે છે. ત્યારે ટોલ્સટોય જણાવે છે તેમ સૌંદર્ય એક કોયડા સમાન બની જાય છે. કોઈને સૌંદર્ય ઉપયોગિતામાં દેખાય છે. કોઈને સમરૂપતા, વ્યવસ્થિતતા અને પ્રમાણબદ્ધતામાં સૌંદર્ય દેખાય છે. તો કોઈ વળી સુંવાળપમાં, મૃદુતામાં કે અંગોની સુબદ્ધતા અને સુદ્રઢતામાં સૌંદર્ય નિહાળે છે.

સૌંદર્યની વસ્તુગત વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન એક યા બીજા સ્વરૂપે અસંતોષકારક જ સાબિત થાય છે. કલામીમાંસાની દૃષ્ટિએ સારાંશ રૂપે સૌંદર્યની બે વ્યાખ્યાઓ વધુ પ્રચારમાં છે. તેમાંની એક ગુઢવાદી છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘સૌંદર્ય કશુંક ગુઢ અને અતિ ઉન્નત તત્ત્વ છે. જે આખરે પૂર્ણતા અથવા પરમેશ્વર સાથેની એકતા સિદ્ધ કરી આપે છે.’ આમ. ભાવગત કે મનોગત બાજુએથી જોતાં સૌંદર્ય એક પ્રકારનો ઉદાત્ ભાવ બની જાય છે. આવો ભાવ જન્માવતું સૌંદર્ય ‘નિરપેક્ષ તત્ત્વ’ તરીકે સ્વકારવામાં આવે છે.

બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘સૌંદર્ય એ આપણને મળતી એક જાતની હેતુ કે અનુરાગ રહિતની મજા અથવા આનંદ છે.’ આમ, ભાવગત કે મનોગત બાજુએથી જોતાં સૌંદર્ય એક પ્રકારની મજા કે આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ સાબિત થાય છે.

કલામીમાંસા :

સૌંદર્યના વિચારનાં અનુસંધાને કલાનો વિચાર સામાન્યતઃ કરવામાં આવે છે. આથી મોટે ભાગે કલાની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવે છે કે, “સૌંદર્યને વ્યક્ત કરે તે કળા છે.”

ટોલ્સટોય દ્વારા સમીક્ષા :

ટોલ્સટોય સૌંદર્યનિભૂતિને કલાનું હાર્દ માનવા તૈયાર નથી. તેઓ ઉપર્યુક્ત મતની આલોચના કરી કલા વિશે પોતાનો મત રજૂ કરે છે.

ટોલ્સટોય જણાવે છે કે, “કોઈ પણ માનવ પ્રવૃત્તિની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો તેના અર્થ અને મહત્ત્વ સમજવા જોઈએ. તેમ કરવા માટે પહેલી જરૂર એ છે કે તે પ્રવૃત્તિ પોતે શું છે ? તે તથા તેના કારણો ઉપર તેનો કેવો આધાર છે ? અને તેના પરિણામો શા છે ? એ બધાની સાથે તેની વ્યાખ્યા તપાસવી જોઈએ.” ટોલ્સટોય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે, “સૌંદર્ય અર્થાત્ જે આપણને મઝા કે આનંદ આપે તે. કોઈ રીતે કલાની વ્યાખ્યાનો આધાર બની શકે નહીં.” કારણ કે જેમ ખોરાકના ઉદ્દેશ્ય અને પ્રયોજન તેમાંથી મળતી મઝા કે સુખ છે એમ માનનારા લોકો ખાવાની ક્રિયાનો સાચો અર્થ ન સમજી શકે, તેમજ કલાનો ઉદ્દેશ્ય મઝા છે એમ માનનારા કલાના સાચા ઉદ્દેશ્ય અને પ્રયોજનને સમજી શકતા નથી. ખાવાની ક્રિયાનો અર્થ શરીર પોષણ છે. એ ત્યારે જ સમજાય કે જ્યારે તે ક્રિયાનો હેતુ સ્વાદની મઝા છે એમ માનવાનું બંધ થાય.

આ સમીકરણ કેટલું બેહુદુ, છેતરામણું અને માત્ર પુનરુક્તિ કરનારું છે તેની માર્મિક શૈલીમાં રજૂઆત કરતાં ટોલ્સટોય કહે છે કે, “કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે અને સૌંદર્યની ઓળખ એ છે કે તે મઝા આપે છે. કલાનો આનંદ સારી અને મહત્ત્વની વસ્તુ છે. કારણ કે તે આનંદ છે. ટૂંકમાં મઝા કે આનંદ સારી વસ્તુ છે. કારણ કે તે મઝા છે.”

ટોલ્સટોયનો વિધાયક મત :

ટોલ્સટોયના મતે કલા માનવ અનુભવના વિનિમયનો એક માર્ગ છે. શબ્દો દ્વારા વિચારો એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજા તરફ સંક્રમિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે કલા દ્વારા ભાવ સંક્રમિત થાય છે. એક માણસે વ્યક્ત કરેલાં ભાવોનો બીજાઓને સંસર્ગ - ચેપ (Infection) થાય છે.

જો કે ભાવોના પ્રત્યેક આવિષ્કારને કલા નામ પ્રાપ્ત થતું નથી. દા.ત. જે ભાવ અજાણતા વ્યક્ત થાય છે તેમાંથી કલા નિર્માણ થતી નથી. પોતાનો ભાવાનુભવ અન્યને મળે તે માટે જ્યારે સભાનતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે જ કલા નિર્માણ થાય છે. માત્ર વર્ણન કરવું એટલે કલા નિર્મિત કરવી એમ નહીં. એકવાર અનુભવેલા ભાવ મનમાં ફરીથી જાગૃત કરીને સભાનતાપૂર્વક તે એવી રીતે વ્યક્ત કરવા જોઈએ કે તેનો અનુભવ અન્યને થાય. તેને કલા નિર્માણ કરી એમ કહેવાય છે.

કલાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં ટોલ્સટોય કહે છે કે, મનુષ્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનું કલા એક સાધન છે.

જેમ ખોટાં વિચારોનું સ્થાન વાસ્તવદર્શી વિચારો લે એટલે માણસ વૈચારિક દૃષ્ટિએ પૂર્ણત્વની દશામાં જઈ રહ્યો છે એમ માનવામાં આવે છે. ભાવદૃષ્ટિએ માણસની પ્રગતિ થવી એટલે તેનાં દુષ્ટભાવ લુપ્ત થાય અને તેમના સ્થાને ઈષ્ટભાવ સંક્રમણ કરી શકે છે. કલા કેટલી પ્રભાવશીલતાથી ભાવસંક્રમણ કરી શકે છે તેના પર તેની ગુણવત્તાનો આધાર છે.

આમ, કલાનાં આશયની ગુણવત્તા. એ આશય માનવ પ્રગતિને કેટલો ઉપકારક થાય છે તેના પર આધારિત છે.

અહીં પશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, ભાવની ઈષ્ટતા અને અનિષ્ટતાની કસોટી શું ? તેનો જવાબ આપતા ટોલ્સ્ટોય જણાવે છે કે, ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ આ બાબતનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મદદકર્તા બને છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ એ જીવન અંગેની સર્વોચ્ચ મૂલ્યદૃષ્ટિ છે. જીવનની બધી જ બાબતોનું મૂલ્યાંકન આખરે આ સર્વોચ્ચ મૂલ્યની દૃષ્ટિથી કરવાનું હોય છે.

બંધુત્વનો ભાવ આ યુગનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાવ છે. એમ ધાર્મિક અથવા મૂલ્યની દૃષ્ટિથી સમજાય છે. કલાના મૂલ્યાંકન માટે પણ આ જ માપદંડ પ્રયોજવો જોઈએ. જે કલાથી બંધુત્વભાવનું નિર્માણ થાય તે કલા સારી અને જે કલા બંધુત્વભાવથી વિરોધી હોય તે કલા ખરાબ છે. આ સિવાય સહજીવનને ઉચિત એવા જે એકદમ સાદા ભાવ આપણાં મનમાં નિર્માણ થાય છે તેમને પણ ટોલ્સ્ટોયે મહત્ત્વ આપ્યું છે. દા.ત. અનુકંપા, સહાનુભૂતિ, સમાધાનવૃત્તિ, અનુકુલનક્ષમતા વગેરે.

ટોલ્સ્ટોય કલાકૃતિના મૂલ્યાંકન માટે નીચેનાં મહત્ત્વના ધોરણો રજૂ કરે છે.

૧. ભાવસંક્રમણ કરનારી કલા સારી છે. બીજી બધી નકલી કલાઓ છે.
૨. જ્ઞાતિ, કુટુંબ, રાષ્ટ્ર, વગેરે માનવજીવનને ખંડ ખંડમાં વહેંચનારી સંકુચિત ભાવવાળી કલા ખરાબ છે. ભાવને વ્યાપક બનાવતી કલા સારી છે.
૩. ઉત્તમ ભાવનું સંક્રમણ કરે તે કલા સારી. (બંધુત્વ વગેરે)

આ ધોરણો લાગુ કરતું ટોલ્સ્ટોયનું વિવેચનહથિયાર ઇતિહાસમાં અંકાયેલ ઘણી કલાકૃતિઓનો શિરચ્છેદ કરે છે. બીથોવનનું સંગીત, દાંતેની ડિવાઈન કોમેડી, શેક્સપિયર, બોગલેર અને ઈપ્સનના નાટકો આ સિદ્ધાંતને લીધે કલાક્ષેત્રની બહાર ફેંકાય જાય છે. સૌંદર્યના નામે અનાચાર, અનીતિ વગેરેને કલાકારો અને વિચારકો તરફથી પ્રોત્સાહન મળે એ ટોલ્સ્ટોયને અસ્વસ્થ કરનારી બાબત છે. આથી કલા ખાતર કલાનો ઢંઢેરો પિટવાવાળાનો ટોલ્સ્ટોય વિરોધ કરે છે. ટોલ્સ્ટોય કલા ખાતર કલા નહીં પણ જીવન માટે કલાનાં સિદ્ધાંતમાં માને છે. આવી કલા સ્વયં સાધ્ય ન બની શકે. તે સારા જીવનનું સાધન માત્ર છે.

કલા વિશે પ્લેટોનો મત :

પ્લેટોના સૌંદર્ય વિશેના વિવેચન અને કલા વિશેના વિવેચનમાં તફાવત છે. પોતાના ‘ફિડો’ નામનાં સંવાદમાં પ્લેટોએ સૌંદર્યનું ગૌરવ કર્યું છે. જગતની બધી બાબતોના મૂળમાં નિરપેક્ષ સૌંદર્યના તત્ત્વો હોય છે. દરેક સુંદર વસ્તુ મૂળ તત્ત્વના સૌંદર્યને આંશિક રીતે પ્રગટ કરતી હોય છે. બીજા સત્ત્વો અને સૌંદર્યના સત્ત્વો વચ્ચે પણ ફરક છે. અહીં સત્ત્વો એટલે હાર્દ એવો અર્થ કરીએ તો પ્લેટોના મતે વિશેષ વસ્તુમાં રહેલું સામાન્યપણું એ વિશેષ વસ્તુનું હાર્દ ગણાય છે. દા.ત. માણસપણું, ગાયપણું, વગેરે... હાર્દ કે સત્ત્વ સામાન્યતઃ

ઈન્દ્રિયગમ્ય બાબત નથી. તે કેવળ મનઃચક્ષુથી દેખાય છે. જ્યારે સૌંદર્યનું સત્ત્વ ચર્મચક્ષુથી પણ જોઈ શકાય છે. આમ હોવાથી સૌંદર્ય માણસની આત્મિક ઉન્નતિનું સાધન બની શકે છે. આવો મત ઉપર્યુક્ત સંવાદમાં વ્યક્ત થયો છે.

કલામાં સૌંદર્ય અભિવ્યક્ત થતું હોવાથી તેનાથી પણ આત્મિક ઉન્નતિ થશે એવી અપેક્ષા આપણાં મનમાં સહજ નિર્માણ થાય છે. પણ વ્યવહારમાં થતો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ અપેક્ષા ઉપર પાણી ફેરવી દે છે. સાહિત્ય વગેરે કલાથી આત્મોન્નતિ થવાને બદલે મહદ્ અંશે સદ્ગુણોનો દ્વાસ થાય છે એમ પ્લેટોને જણાયું. તેથી તેમણે તેમના આદર્શનગરમાંથી કવિઓ અને કલાકારોને હટપાર કરવાનું વિચાર્યું.

રિપબ્લિકની કલામીમાંસા :

જેટલા પ્રમાણમાં કલા સદ્ગુણોનું પોષણ કરે એટલા પ્રમાણમાં તે સારી ઠરે. ટોલ્સ્ટોય જેવો જ સાધનવાદી મત પ્લેટો રજૂ કરે છે. ‘રિપબ્લિક’માં કલા વિશે પ્લેટોના ધોરણો આ પ્રમાણે રજૂ થયા છે.

૧. શું કલાને લીધે જ્ઞાન વધે છે ? માણસ વિવેકી થાય છે ?
૨. કલાને લીધે શૌર્ય કે હિંમતને પોષણ મળે છે ?
૩. કલાને લીધે લોકો સંયમિત થાય છે ?

આ ત્રણ પ્રશ્નના હકારાત્મક જવાબ મળે તો જ કલાને આધારે ન્યાયનું પોષણ થાય છે એમ કહી શકાય. પ્લેટોના આદર્શ રાજ્યનો આદર્શ ન્યાય નામના સદ્ગુણમાં સમાવિષ્ટ છે. ઉપરના પ્રશ્નનો જો નકારાત્મક જવાબ મળે તો કલા નાશ કરવાને યોગ્ય ઠરે છે.

‘રિપબ્લિક’માં કલા અને કલાકાર વિરુદ્ધ પ્લેટોએ ઘણાં આક્ષેપો કરેલાં છે. તેનાં કારણો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. પ્લેટોનો ઉદ્દેશ આદર્શ જીવનની વ્યક્તિગત અને સામાજિક સચના કેવી હોય તે સ્પષ્ટ કરવાનો હતો. તેમનો આદર્શ કલાનો કલા ખાતર વિચાર કરવાનો બની શકે તેમ નથી.

ઉદાત્ત કલાનું પ્લેટો સન્માન કરે છે :

પ્લેટોએ બધી કલા અને કાવ્ય ઉપર પ્રતિબંધ લગાવ્યો નથી. વિશિષ્ટ પ્રકારની કલાકૃતિઓ અને કાવ્યો પરત્વે જ તેનું નિષેધક વલણ રહ્યું છે. માણસનાં શૌર્ય, સંયમ, વિવેક અને જ્ઞાન જેવા સદ્ગુણને પોષતી કલાઓનો પ્લેટોએ પુરષ્કાર કર્યો છે. તેના પુરાવાઓ પણ ‘રિપબ્લિક’માં મળે છે. દુઃખ, ઈર્ષા, ગુસ્સો, વેરભાવના, વાસના, લાલસા વગેરે પતનકારી ભાવો કે આવેગો સીધી કે આડકતરી રીતે પોષાતા હોય તેવી કલાઓ જ પ્લેટો વિરોધ કરે છે. આવા વિઘાતક ભાવો માટેનું નિમિત્ત બનનાર કવિઓ અને કલાકારોની હકાલપટ્ટી કરવાનો નિર્ણય પ્લેટોએ અનિચ્છાએ લીધો છે. કારણ કે, પ્લેટોને કાવ્યમાં ઘણો જ રસ હતો.

રિચાર્ડનો મત :

આધુનિક વિચારકોમાં રિચાર્ડ, જહોન ડ્યુઈ અને કવિ શેલી આ ત્રણેય વિચારકો જીવનવાદી છે અને સૌંદર્યશાસ્ત્રના જાણકાર છે. તેઓ “કલા ખાતર કલા”ના મતનું જોરદાર ખંડન કરીને પોત-પોતાના આદર્શના સંદર્ભમાં નૈતિક મૂલ્યાંકન રજૂ કરે છે.

રિચાર્ડની દલીલ એ છે કે, બીજા અનુભવોથી કલાનો અનુભવ શી રીતે વિશિષ્ટ છે તે નિરપેક્ષ કલાના સિદ્ધાંતમાં માનવાવાળાં સમજાવી શકતા નથી. વાસ્તવમાં આ ભેદ ગુણાત્મક ભેદ નથી પણ પરિમાણાત્મક ભેદ છે. આમ, લૌકિક સ્વરૂપે કલા સ્વીકારતા તેના કસોટીના અલગ ધોરણો માનવાની જરૂર રહેતી નથી. સૌંદર્યમૂલ્ય એ સાર્વત્રિક એવા નૈતિક મૂલ્યોમાં જ સમાવિષ્ટ છે. અને શ્રેષ્ઠ કલા તો અને તો જ શ્રેષ્ઠ ગણાય કે તેના દ્વારા શ્રેષ્ઠ પ્રકારની નૈતિકતાને પ્રોત્સાહન મળતું હોય. નૈતિક દૃષ્ટિએ જે કનિષ્ઠ છે તે કલાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે એમ કહેવું તે રિચાર્ડની દૃષ્ટિએ આંતરવિરોધી છે.

કસોટી :

રિચાર્ડ સૌ પ્રથમ મૂલ્યની કસોટી ‘સહજ વૃત્તિના સંતોષ’ ને માની હતી. પણ પછીથી એ સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. તેમણે સુધારીને કહ્યું કે, “જે બાબતોને લીધે આપણી સહજ વૃત્તિની તૃપ્તિ થાય છે પણ તે સાથે જ તેના જેટલી જ કે તેના કરતાં વધારે મહત્વની સહજ વૃત્તિઓની અતૃપ્તિ નિર્માણ થતી નથી.”

રિચાર્ડ સૌંદર્યમૂલ્ય અને નૈતિકમૂલ્ય વચ્ચે ભેદ પાડતા નથી. તેથી કલાકૃતિ સુંદર છે એમ કહેવું અને તે સારી છે એમ કહેવું એ બે વચ્ચે તત્વતઃ કોઈ તફાવત નથી. આનો અર્થ એ છે કે ઉત્તમ કલા નીતિ પોષક હોય છે. નીતિતત્ત્વના પાલનથી સાર્થક જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ રીતે કલાના આસ્વાદથી પણ જીવનસાર્થક્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અલબત્ત જીવનસાર્થક્ય માટે કલા એક માત્ર માર્ગ ન હોય તો પણ અત્યંત મહત્વનો માર્ગ જરૂર ગણાવી શકાય.

જ્યોર્જ સાંતાયનનો મત :

જ્યોર્જ સાંતાયનના મતે કલા કેવળ આનંદરૂપ રહે તો પણ તેને નૈતિક સિદ્ધ કરી શકાય છે. કારણ કે, સૌંદર્યનો આનંદ સ્વયમ્ મૂલ્યવાન છે. તે ફક્ત મૂલ્યયુક્ત છે એટલું જ નહીં પણ તેનું મૂલ્ય સર્વોચ્ચ હોય છે. પોતાના આ મત વિશેનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ કહે છે કે,...

૧. નૈતિક વિધાનો સામાન્ય રીતે નિષેધાત્મક હોય છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય જીવનનાં દુઃખો અને જોખમોનું નિર્દર્શન કરી તેમાંથી માણસને પોતાને કેવી રીતે બચાવવો તે હોય છે. આથી ઉલટું, સૌંદર્યપરક વિધાનો હકારાત્મક હોય છે. તેઓ શિવ મૂલ્યોનું (નૈતિક મૂલ્યોનું) દિગ્દર્શન કરે છે.

૨. નૈતિક વિધાનોનું મૂલ્ય તેના વિષયનું સાધનમૂલ્ય રજૂ કરે છે. જ્યારે સૌંદર્યપરક વિધાનનાં વિષયનું મૂલ્ય સ્વાયત્ત હોય છે. ક્રિડા- રમતની જેમ કલા-વ્યાપારમાં સ્વરસરંજનાત્મક વૃત્તિની અપેક્ષા હોય છે. આથી તે સ્વાંતઃસુખાય કરાતી બાબત છે.

આ બે કારણોને ધ્યાનમાં લેતાં સાંતાયન સૌંદર્યપરક મૂલ્યોને સ્વયં નૈતિક મૂલ્યોની સાથે એકરૂપ કરીને વિચારે છે. નીતિ અને કલાનો સંબંધ તેમને તદ્દન સાહજિક લાગે છે. તેઓ એ પ્રકારનું વિધાન કરવાનું સાહસ કરે છે કે ઉત્તમ કલા દ્વારા માણસમાં રહેલાં ઉત્તમ ગુણો કે ઉત્તમ પ્રકારની આત્મરૂચિ, ભાવો કે લાગણીઓ અભિવ્યક્ત થાય છે. તે ક્યારેય પણ અનૈતિક સાબિત થઈ શકે નહીં, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે દ્વારા માણસનું નૈતિક અધઃપતન સંભવે છે તે કલાની રીતે પણ આખરે કનિષ્ઠ જ સાબિત થાય છે. સારાંશ એ છે કે, ઉત્તમ કલા એટલે ઉત્તમ નીતિમત્તા. નૈતિક અધઃપતન એટલે કલાદૃષ્ટિ કે વૃત્તિનું પણ અધઃપતન. અહીં સાંતાયનના બચાવમાં આપણે ઉમેરવું જોઈએ કે તેઓ કલા અને નીતિના સંબંધની ચર્ચા કલાકૃતિઓ અથવા તેની અસરો કે પરિણામોને લક્ષમાં રાખીને નથી કરતાં, પણ બે પ્રકારની વૃત્તિ કે દૃષ્ટિના સમાંતર સંબંધના આધારે આ ચર્ચા કરે છે. જો એ ધોરણ સ્વીકારીએ તો સાંતાયનના મત વિરુદ્ધ ટીકાકારોને ભાગ્યે જ કશું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

અસ્તિત્વવાદી સાહિત્યકારો : સાર્ત્ર

સાર્ત્ર જેવા અસ્તિત્વવાદી પણ સાહિત્યમાં એટલે કે કલામાં નૈતિકતાને અનિવાર્ય માને છે. સાર્ત્ર પોતાની જીવનનિષ્ઠ ભૂમિકા ‘What is literature ?’ નામના પુસ્તકમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે. આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં તેમણે ચિત્રકળા અને ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યની કલા વચ્ચે ભેદ પાડ્યો છે. ચિત્રકાર અર્થના પ્રતીકોનું નિર્માણ કરતો નથી પણ અર્થયુક્ત વસ્તુઓનું નિર્માણ કરે છે. એવું જ શિલ્પકાર માટે કહી શકાય. જ્યારે સાહિત્યકાર અર્થ રજૂ કરવા માટે ભાષા પ્રયોજે છે. જેમ કારીગર પોતાનાં સાધનોનાં ઉપયોગ વડે કૃતિ સર્જે છે તે હંમેશાં કલાકૃતિ જ હોય છે એમ કહી શકાય. વિશિષ્ટ રીતે નિર્માણ પામેલી કૃતિ કલાકૃતિ કહેવાય છે. તેનો સર્જક કલાકાર કહેવાય છે. તેમ વ્યવહારમાં ભાષા પ્રયોજનાર દરેકને આપણે કવિ, લેખક કે સાહિત્યકાર કહેતા નથી. ચોક્કસ પ્રકારનો રસ નિષ્પન્ન કરવો, સૌંદર્યનો આસ્વાદ કરાવે તેવા અર્થ પ્રયોજવા, તેવા પ્રતીકો, અલંકારો કામે લગાડવા એક આગવી કલાદૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે. આમ, સાહિત્યકાર ચોક્કસ અર્થ પ્રયોજનથી લખે છે. આથી જ તો ‘તે શા માટે લખે છે ?’ એવો પ્રશ્ન સાહિત્યકાર પોતાને પૂછી શકે અને બીજા લોકો સાહિત્યકારને પૂછી શકે. ટૂંકમાં, તેમની પસંદગી પ્રયોજનયુક્ત હોવાથી નૈતિક આલોચનાના ક્ષેત્રમાં તે અવશ્ય સમાવેશ પામે છે.

લેખન કરવું એ એક વ્યવહારાત્મક કાર્ય છે. નૈતિક કાર્યની પસંદગી કરતી વખતે “મારા જેવી પસંદગી આખી માનવજાત કરે તો શું પરિણામ આવે ?” આ પ્રશ્ન દરેક લેખકે પોતાને પૂછવો જરૂરી બની જાય છે. ખાસ કરીને લેખકે પોતાને એમ પણ પૂછવું પડે કે, ‘હું જે લખું છું એ જો બધા વાંચે તો નૈતિક દૃષ્ટિએ કેવું પરિણામ આવી શકે ?’ લેખક બીજાઓને જગતનું દર્શન કરાવે છે. તેથી તે પોતાની જવાબદારીથી સભાન હોવો જોઈએ. આ મતના સંદર્ભમાં એ નોંધવું જોઈએ કે આ નૈતિકતાના બહાના હેઠળ સાર્ત્ર સાહિત્યકાર સ્વાતંત્ર્યને મર્યાદિત કરતા નથી.

સ્વાતંત્ર્ય એ સાર્ત્રની તમામ નવલકથાઓનો મુખ્ય મંત્ર છે. સ્વાતંત્ર્યની કક્ષા વિસ્તારે એ તેના તમામ ચિંતનનો ઉદ્દેશ્ય છે. સાહિત્ય દ્વારા કલાના મૂલ્યો દુર્ગુણોનું સદ્ગુણોમાં રૂપાંતર કરી શકે છે. એ બાબતની સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ કહે છે કે, નવલકથાકારનાં સાહિત્યિક જગતમાં દ્વેષ નિરૂપાયો હોય તો પણ તે નિરૂપવાનું તેને સ્વાતંત્ર્ય છે. દા.ત. કોઈ નિશ્ચો લેખક ગોરા લોકોની ભૂમિકા ઉપર આગ વરસાવતી નવલરથા લખે તો તે નિશ્ચો લોકોની સ્વાતંત્ર્યની ઈચ્છાનો આવિષ્કાર કરે. એ નવલકથા જો કોઈ વાંચે તો તો જુલ્મ કરનારા ગોરાની ભૂમિકા સાથે તાદાત્મ્ય પામી શકે નહીં. એ વાચક પોતે ગોરો હોય તો પણ તે કાળા લોકોની બાજુએ જ ઊભો રહે. આનો અર્થ એ છે કે, સાર્ત્રના મતે અન્યાયનો પક્ષ લેતી સારી નવલકથા લખી શકાતી નથી. કોઈનાયે સ્વાતંત્ર્ય વિરૂદ્ધ હોવું એ નવલકથાનાં અને સમગ્ર સાહિત્યના સ્વભાવની વિરૂદ્ધ છે. કોઈક લુહાર જો જુલ્મવાદી થાય તો તેના જીવન પર સ્વાતંત્ર્ય વિરોધી તત્ત્વજ્ઞાનની અસર થાય, પણ તેથી તેના લુહારી કામના કૌશલ્ય પર અસર ન થાય. પણ જો કોઈ કલાકાર ફાસીસ્ટ બને તો તેનું એકલાનું જીવન જ વિકૃત થાય એવું નથી. તેની કલા પણ વિકૃત થાય.

સાર્ત્ર ઉત્તમ નીતિમત્તાને ઉત્તમ કલાની સહચારી ગણે છે.

માર્ક્સવાદ :

માર્ક્સવાદ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજન માત્ર જીવનની સમજણ આપવી એટલા પૂરતું સીમિત નથી. તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જીવન અને આસપાસના જગતમાં પરિવર્તન લાવવાનું છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવનપરિવર્તન લાવનારી શક્તિ છે.

જ્યાં સુધી સૌંદર્ય વિભાવનાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી બધા માર્ક્સવાદીઓ એકમત છે એવું નથી. પ્લેખોનેવનાં મત પ્રમાણે કલાકૃતિ આપણામાં રહેલી ચિંતનશીલતાનું આહવાન કરે છે. પણ વિવેક બુદ્ધિને દરેક વખતે જગાડતી નથી. ખરેખર તે કામ પણ તેણે કરવાનું છે. લેનીને પ્લેખોનેવના મતને માન્ય રાખ્યો નથી. તેઓ કહે છે કે, આખરે વિવેકબુદ્ધિ શી કલા છે ? કામદારોનું હિત વિચારવું તે નૈતિકતા છે અને તેમાં જ વિવેકબુદ્ધિ છે. એ લક્ષ્યને અનુરૂપ તમામ કલાઓ નૈતિક જ ગણાય. લેનીનના શબ્દો છે, “ક્રાંતિ માટે

ઊભા કરેલાં પ્રચંડ યંત્રનો લેખક એક ભાગ છે. જે ક્રાંતિ કરવામાં કામદારો સફળ થયા છે એમના જીવનને અનુલક્ષીને લેખકે પોતાની કલાકૃતિઓ રજૂ કરવાની છે.” લેનીનના તમામ શબ્દોના સૂર એક જ છે કે, ક્રાંતિની ભાવનાનું પોષણ કરવું નૈતિક છે અને એવા મૂલ્યોને અભિવ્યક્ત કરતી કલા માનવીય દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

આ પ્રમાણે કલા નાના-મોટાં સૈદ્ધાંતિક મતભેદોનાં મૂળમાં સમ્યવાદી વિચારધારાનું તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે. સામ્યવાદી વિચારધારાને ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ વડે વર્ણવી શકાય.

૧. આ સિદ્ધાંત અતિભૌતિકવાદી છે.
૨. વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા પર આધારિત હોવા છતાં મૂલ્યાભિમુખ છે.
૩. સામાજિક - આર્થિક પરિવર્તન લાવવાના સાધન રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને કલાનો વિચાર કરે છે.

આથી તેમના મતે કલાએ સામાજિક વાસ્તવનું સાચું સાચું ચિત્ર આપવું જોઈએ અને કલાકારોએ નવો સમાજ ઊભો કરવામાં ફાળો આપવો જોઈએ.

માર્ક્સનું સર્વઅર્થકારણવાદી દૃષ્ટિબિંદુ :

માર્ક્સવાદ પ્રમાણે કોઈ પણ સમાજનો તેના સામાજિક, રાજકીય, તાત્વિક, ધાર્મિક વગેરે આચાર-વિચારનો વિચાર કરતી વખતે પ્રથમ તો સમાજના મૂળભૂત એવા આર્થિક સંબંધો પર આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થવું જોઈએ. કારણ કે સમગ્ર સમાજવ્યવસ્થા આર્થિક સંબંધ પર આધારિત છે. સમાજની બૌદ્ધિક અને માનસિક પ્રક્રિયા અને તેનાથી નિર્માણ થતાં વિચારોની પરંપરા આ જ પાયા પર આધારિત હોય છે. માર્ક્સવાદી વિચારકો શેક્સપીયરનાં વ્યક્તિવાદી વિચારને મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનું ફરજંદ માને છે. મિલ્ટનમાં પણ મધ્યકાલીન મૂડીવાદી વિચારોનું મિશ્રણ જોવા મળે છે.

કોઈ પણ સમાજના સમગ્ર જીવનનો આધાર સમાજની અર્થવ્યવસ્થા પર હોય છે. સાહિત્ય અને કલા સમાજવ્યવસ્થાથી બહાર ઉદ્ભવતા કે વિકસતા નથી. તેથી આપોઆપ એમ સાબિત થાય છે કે સાહિત્ય અને કલાનો મૂળ આધાર પણ અર્થકારણમાં જ રહેલો છે. કોઈ એક સમય ગાળાની કલાની વાત કરવી હોય તો તે સમયગાળાની અર્થવ્યવસ્થાનું વિશ્લેષણ કરવું આવશ્યક બનશે. માર્ક્સવાદીઓ આ અંગેનું દૃષ્ટાંત ‘નવલકથા’ નામનાં સાહિત્ય રૂપનું રજૂ કરે છે. નવલકથા એક સાહિત્ય પ્રકાર તરીકે મૂડીવાદનાં ઉદય સાથે અસ્તિત્વમાં આવી હોવાનું માર્ક્સવાદીઓ જણાવે છે.

સમીક્ષા :

માર્ક્સવાદ માનવજીવનની જટિલતાને ન્યાય આપી શકતો નથી. મનુષ્યજીવનની ઘણી બાબતોનો પાયો અર્થવ્યવસ્થામાં હોય છે એ ખરું પણ, આ બાબતને આધાર બનાવીને એમ ન કહી શકાય કે, માણસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અર્થવ્યવસ્થાથી પ્રેરાયેલી હોય છે.

આર્થિક બાજુ એ અનેકતામાંની એક બાજુ છે, એક માત્ર નથી. સમાજશાસ્ત્રીય કારણ પરંપરા મહત્વની હોય તો પણ તે કલાકૃતિઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન કે પ્રેરક બળ ગણી શકાય નહીં. કલાકૃતિના અનેક પાસાં અને વિશેષતાઓ હોય છે. દરેક વિશેષતા માટે જુદી કારણ પરંપરા અને જુદા કારણો કાર્યરત થતાં હોય છે. આ બાબત તરફ માર્ક્સવાદીઓ દુર્લક્ષ સેવે છે.

૭. કલા અને સત્ય (જ્ઞાન)

પ્રાસ્તાવિક :

કલા જ્ઞાન આપે છે ખરી ? અને કલાના સત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ બે પ્રશ્નો સૌંદર્યમીમાંસા અંતર્ગત વિચારાતા તાત્ત્વિક પ્રશ્નો છે.

જ્ઞાન એટલે શું ? :

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનાં અનુસંધાને અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી બને છે કે, ‘જ્ઞાન થવું એટલે શું ?’ તેના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે, વસ્તુસ્થિતિનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવું. વળી, વિશિષ્ટ ઘટનાઓને સમજાવવા સામાન્ય નિયમ સંબંધી વિધાન કરવાથી પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે તે ક્ષેત્રનાં સામાન્ય નિયમો હોય છે. તેથી જ વિશિષ્ટ ઘટનાઓનું સ્પષ્ટિકરણ શક્ય બને છે. વિજ્ઞાનના માણસો વિશિષ્ટ ઘટનાઓમાં વિશિષ્ટ ઘટના તરીકે રસ લેતા નથી. તેમનું બધું ધ્યાન સામાન્ય નિયમ શોધી કાઢવા તરફ હોય છે. કારણ કે, આ નિયમના કારણે જ વિશિષ્ટ ઘટનાઓનો અર્થ બેસાડી શકાય છે. આ જગતની બાબતો આપણને સમજાય છે તે માનવબુદ્ધિથી વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢેલા સામાન્ય નિયમોને આભારી છે.

કલા અને જ્ઞાન સમસ્યા :

કલાકાર જીવનનો અર્થ કરે છે અને તેથી સામાન્ય રીતે છૂટું છવાયું લાગતું જીવન આપણને સમજાવા લાગે છે એમ ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે. પરંતુ કલાકાર જ્ઞાન આપે છે એમ કહેવું એટલે એવો દાવો કરવો કે, તે વાસ્તવ વિશેના કોઈ સામાન્ય નિયમ જણાવે છે. અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ઘટનાનો કોઈ પણ એક સામાન્ય નિયમ સાથે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરે છે. આ સંદર્ભમાં વિચારતાં કેટલાક કલામીમાંસકોનાં મતે જ્ઞાન આપવાનો કલાકારનો દાવો બિલકુલ ટકી શકે તેવો નથી. એટલું જ નહીં પણ તે જ્ઞાન આપી શકતો નથી. કલાથી જ્ઞાન મળે છે એ વાત તર્કદષ્ટિએ અશક્ય છે. કલાનો સ્વભાવધર્મ જ એવો છે કે, તેનો અને જ્ઞાનનો મેળ શક્ય જ નથી. અહીં પ્રાચીનોમાંથી પ્લેટો અને અર્વાચીનોમાંથી રિચાર્ડ એ બે વિચારકોનો મત રજૂ કરી શકાય.

પ્લેટોનો મત :

પ્લેટોએ જ્ઞાનશાસ્ત્રીય દષ્ટિથી કલા પર કેટલાક આક્ષેપો કરેલાં છે. તેમનું કહેવું છે કે, કલા જ્ઞાન આપતી નથી. પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી બદલાય તો પણ જ્યાં સુધી કલા એ કલા છે ત્યાં સુધી તેના દ્વારા જ્ઞાન મળવું અશક્ય છે.

પ્લેટો જ્ઞાનમીમાંસા પરથી સત્તાશાસ્ત્રીય વિચાર તરફ આપણને દોરી જાય છે. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાન શું છે ? તેનો સત્તાશાસ્ત્રીય દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ. પ્લેટોની વિચારધારામાં સત્તાના વિવિધ સ્તર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના જગતમાં દેખાતી વિશિષ્ટ વસ્તુઓ જેમ કે ગાય, ટેબલ, માણસ વગેરે. તે વસ્તુ વિશેષોમાં સામાન્ય તત્ત્વ રહેલું હોવાથી તે આપણાં જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે.

૨. બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાન, સંકલ્પના (Concept) દ્વારા જણાતું ‘ગોત્વ’, ‘ટેબલપણું’, માણસપણું વગેરે સત્વો કે રૂપતત્વો તમામ અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલાં છે. તે સ્થળ-કાળથી પર, પૂર્ણ અને બુદ્ધિગમ્ય છે. તેનું જ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન કહી શકાય.

૩. પ્રતિકૃતિરૂપ કલાકૃતિ જેમ કે ગાયનું ચિત્ર એ ત્રીજા સ્તરની સત્તા થઈ. ચિત્રની ગાયનું સત્તાશાસ્ત્રીય સ્થાન બધા કરતાં નીચું સાબિત થાય છે. કારણ કે સત્તાશાસ્ત્રીય સીડીમાં સૌથી ઉપરના પગથીયે ગોત્વ નામનું વિચારતત્ત્વ (Idea) રહેશે. તેની નીચે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જણાતી વિશિષ્ટ ગાય અને બધાની નીચે ગાયની પ્રતિકૃતિ અથવા કલાકૃતિ રહેશે.

અનુભવોની સોપાન પરંપરામાં સૌથી ઉપર Idea અથવા Idea of Good (શિવત્વનો વિચાર) છે. એવું જ્ઞાન તેની નીચે સત્વોનું જ્ઞાન આપતાં ગણિત વગેરે વિષયોને મૂકી શકાય. દુન્યવી જ્ઞાન જેમ ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા મળે છે તે માત્ર અભિપ્રાયરૂપ હોય છે. તેમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાનો અભાવ હોય છે. સૌથી નિમ્ન કક્ષાએ પ્રતિકૃતિઓ, પ્રતિમાઓ અને પ્રતિબિંબરૂપ કલાકૃતિઓ રહેલી છે.

હવે, પ્લેટોનો પ્રશ્ન એ છે કે, કવિ, ચિત્રકાર વગેરે લોકો ક્યા સ્તરે કામ કરે છે ? તેઓ જો બૌદ્ધિકતાનાં સ્તર પર કામ કરતાં હોય તો જ તેમનાથી સત્વોનું આકલન થાય. પછી જ તે ખરાં અર્થમાં જ્ઞાનપૂર્ણ બને. તેઓ જ્ઞાની હોય તો જ તેમની પાસેથી જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી વાજબી ઠરે.

પ્લેટો કલાકારો પાસે જ્ઞાન છે કે નહીં ? એ પ્રશ્ન કલાકારો જે નિર્માણ કરે છે તેનું સત્તાશાસ્ત્રીય સ્થાન શું ? આ પ્રશ્ન સાથે જોડે છે. પ્લેટોનાં કહેવા પ્રમાણે ચિત્રકાર જ્યારે ખુરશી કે ટેબલનું ચિત્ર બનાવે છે ત્યારે સુથારે બનાવેલ ખરશી ટેબલની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરે છે. તે ચિત્રમાં વસ્તુનાં અમુક અંશનું જ ચિત્રણ કરે છે. તે વસ્તુનાં સ્વરૂપો આપણને સમજાય છે એવો આભાસ તે ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ, પ્લેટોના મતે કલાકાર પ્રતિકૃતિ- પ્રતિબિંબનાં સ્થાન પર હોય છે. તેના પરથી તેની પાસે સત્ય જ્ઞાન હોવું શક્ય નથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે. કલા અને સત્ય વચ્ચે સ્વભાવતઃ જ વિરોધ છે. કલાકાર પોતે જ સ્વીકારે છે કે, તેમની પ્રવૃત્તિને તર્કદૃષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી. હવે જ્ઞાન કે સત્યનો બુદ્ધિ, તર્ક વગેરે સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય તો કલાકાર કે કલાનાં ચાહકો શી રીતે એવો દાવો કરી શકે કે કલા દ્વારા જ્ઞાન મળે છે.

રિચાર્ડનો મત :

કલા જ્ઞાન આપતી નથી. આ મતના સમર્થન માટે રિચાર્ડ માનસશાસ્ત્રીય અને ભાષાશાસ્ત્રીય એમ બે સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત :

રિચાર્ડ જ્ઞાન વિશે માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુ દ્વારા પહેલું અર્થઘટન રજૂ કરે છે. તેમના મતે આપણા મજજાતંત્ર પર ઉદીપકની અસર થાય છે. તેથી એક પ્રકારની પ્રતિક્રિયા થાય છે. આ બે છેડા વચ્ચે આપણી બધી જ માનસિક ઘટનાઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. વિચાર અને જ્ઞાન એ ઉદીપકોનાં કારણે નિર્માણ થયેલ પ્રતિક્રિયાઓનાં જ રૂપો છે. જ્યારે ઉદીપક - પ્રતિક્રિયા વચ્ચે અનુરૂપતા હોય છે ત્યારે પ્રતિક્રિયા જ્ઞાનાત્મક ઠરે છે. દા.ત. અગ્નિને અડકવું ઉદીપક છે અને હાથ ખસેડીલેવો એ પ્રતિક્રિયા છે. જ્યારે પ્રતિક્રિયાનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક ઉદીપકને બદલે આંતરિક ઈચ્છાઓ, સ્મૃતિઓ, જરૂરીયાતો કે કલ્પનાઓ વગેરે ઉપર આધારિત હોય છે ત્યારે બન્ને વચ્ચે જરૂરી અનુરૂપતા ગેરહાજર હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનાત્મક અથવા સત્ય પ્રતિક્રિયા ગણાતી નથી.

બહારથી આવેલાં ઉદીપકોને લીધે મજજા સંસ્થાનની પ્રતિક્રિયાનું નિયમન થાય તો જ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન નિષ્પન્ન થાય છે. “જાણવું” કે “જ્ઞાન થવું” એટલે ઘટનાનું કાર્ય-કારણનાં સંબંધની વિભાવનાને આધારે સંપૂર્ણ સ્પષ્ટિકરણ આપવું. બહારના જગતની ઘટનાઓના કારણે જ્યારે વિચાર નિર્માણ થાય છે ત્યારે વિચાર અને તેના વિષય વચ્ચેનો સંબંધ કાર્ય-કારણ સંબંધ ઠરે છે. પણ ઘણી વાર આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત ન હોય તેવી બાબતો વિશે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તો પણ તે ઉદીપકના અભાવમાં છે એમ કહી શકાય નહીં. જે વિશિષ્ટ બાબતનો આપણે વિચાર કરતાં હોઈએ તે બાબત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જો અસ્તિત્વમાં હોય, તેને અનુરૂપ જો વિચાર હોય તો તે સત્ય અને જો તેનાથી વિપરિત હોય તો તે અસત્ય એમ કહી શકાય. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ સાર્થક વિધાનોની કસોટી આ દૃષ્ટિએ આપતાં જોવા મળે છે. રિચાર્ડ આ દૃષ્ટિએ જ વિચારતા જણાય છે. તેઓ કહે છે કે, પ્રતિક્રિયાને અનુરૂપ ઉદીપક ન હોય તો વિચાર વિકૃત થાય છે. વિજ્ઞાન આવા વિકૃત વિચારોને માન્ય રાખતું નથી. કારણ કે વિચારને અવિકૃત અને વાસ્તવદર્શી રાખવાનું કાર્ય વિજ્ઞાન કરે છે.

રિચાર્ડ કબુલે છે કે આપણું જીવન હજુ સુધી ફક્ત વિજ્ઞાનનાં આધારે જ ચાલે એવું બની શક્યું નથી. તેથી જીવનની સફળતા માટે ધર્મ, કલા વગેરે બાબતોની આપણને જરૂર છે. આપણને જેમ સત્યની જરૂર છે તેમ કલ્પિતની પણ આવશ્યકતા છે. કલ્પિતનો ઉપયોગ કરવો એટલે આત્મવંચના કરવી એમ નહીં. જો આપણે કલ્પિતને જ્ઞાન માની લઈએ તો આત્મવંચના થઈ ગણાય. નહીંતો કલ્પિત અને સત્ય વચ્ચે ગેરસમજ ન થવી જોઈએ. કલ્પિતને સત્ય કરતાં જુદાં રાખીએ તો આપણી સહજ વૃત્તિઓનું નિયમન અને તૃષ્ટિકરણ કરવાનાં કામમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

ભાષાશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત :

ભાષાશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત નોધનીય છે. વાસ્તવ વિશેની માહિતી આપવી એ ભાષાનો એકમાત્ર ઉપયોગ નથી. ભાષા ભાવજાગૃતિ માટે પણ પ્રયોજાય છે. આવા ભાવાત્મક

ઉપયોગ વખતે સત્ય-અસત્યનું બહુ મૂલ્ય રહેતું નથી. આથી સાહિત્યના મૂળભૂત ઘટક વાક્યો વૈજ્ઞાનિક નથી હોતા. તેમની વચ્ચેનો સંબંધ તાર્કિક નથી હોતો. તેથી સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપી શકતું નથી.

રિચાર્ડ સત્યનાં ત્રણ અર્થ રજૂ કરે છે.

૧. વૈજ્ઞાનિક સત્ય
૨. સાહિત્યિક સુસંગતતા
૩. સાહિત્યકારની આત્મનિષ્ઠા

આમ, સત્યાસત્યનો વિચાર ફક્ત વૈજ્ઞાનિક સત્યનાં સંદર્ભમાં જ શક્ય છે. કાવ્યના જ્ઞાનાત્મક લાગતાં વિચાર વચ્ચે મહત્વનો ભેદ છે. વિજ્ઞાનનો વિચાર કોઈ પણ સંદર્ભમાં ખરો માનવાનો હોય છે. કાવ્યનો વિચાર કાવ્યના સંદર્ભમાં જ ખરો માનવાનો હોય છે. શેક્સપિયરનો ઓથેલો ડેસ્ડિમોનાનું ગળું દબાવેલી સ્ત્રી બોલી શકે નહીં એમ મેડિકલ સાયન્સની દૃષ્ટિએ કહી શકાય. તો પણ મરતાં પહેલાં ડેસ્ડિમોના નાટકની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનાં ડાયલોગ બોલે છે. આ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભૂલભરેલું હોવા છતાં નાટકની દૃષ્ટિએ ખૂંચતું નથી. આના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિજ્ઞાનનાં જ્ઞાનાત્મક વિચારો કાવ્યનાં વિચારોથી જૂદાં પડે છે.

રિચાર્ડના મતે કલાનું કાર્ય અને વિજ્ઞાનનું કાર્ય એ બન્નેની વચ્ચે જમીન-આસમાનનું અંતર છે. કલા જ્ઞાનસાદૃશ્ય (અનુરૂપ, ના જેવું) મનઃસ્થિતિ નિર્માણ કરી શકે છે એ ખરું પણ તેમાંથી જ્ઞાન નિષ્પન્ન થતું નથી. કલા જ્ઞાન આપતી નથી. તેનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જોતાં એમ કહી શકાય કે તે જ્ઞાન આપી શકે નહીં, પણ એનો અર્થ એ નથી કે તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી. કલાનું પોતાનું જ એક મહત્વનું કાર્ય છે અને તે છે સહજ વૃત્તિઓનું ઊર્ધ્વિકરણ કરવું. વ્યક્તિત્વને સમતુલિત બનાવવું અને લાગણીઓનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંતોષ જન્માવવો. કલા અને વિજ્ઞાન એકમેકનાં ક્ષેત્રમાં દબલ ન દેતાં પોતાનું કાર્ય કરતાં રહે એ જ યોગ્ય પરિસ્થિતિ ગણાય.

મહાન સાહિત્ય કૃતિઓમાં ‘માનવજીવનનો અર્થ શું?’, ‘જીવનમાં માનવમૂલ્યોનું સ્થાન શું? વગેરે પ્રશ્નો હાથ ધરેલાં હોય છે. તે આપણને એક પ્રકારની જીવનદૃષ્ટિ આપે છે. ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિમાં રજૂ થયેલી જીવનદૃષ્ટિ મહદ્ અંશે સર્વાંગી હોય છે. તેથી તેમાં વૈચારિકતા, મૂલ્યનિષ્ઠા અને ભાવાત્મકતા વગેરે ઘટકો સમાવિષ્ટ હોય છે. તે આપણાં જીવનમાં અનેક પાસાંને સ્પર્શે છે. આમ, કલા દ્વારા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન ન મળતું હોવા છતાં જીવનસાર્થક્યની દૃષ્ટિ જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શું એ સારી બાબત ન કહેવાય?

૧૧. ભારતીય ચિંતનમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ

Aesthetic અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈ પણ અંગ સૌંદર્યશાસ્ત્રના નામથી વિકસિત થયું નથી. જેને આપણે પાશ્ચાત્ય સંદર્ભમાં **Aesthetic** કહીએ છીએ તેના માટે જ ભારતીય સંદર્ભમાં ‘સૌંદર્યશાસ્ત્ર’નો પ્રયોગ થાય છે. સૌ પ્રથમ આ શબ્દપ્રયોગની સાર્થકતા વિશે વિચાર કરવો જરૂરી છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ ૨૦મી સદીમાં જ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ વિષય અંતર્ગત વિચારાધિન કેટલીક સમસ્યાઓનું વિવેચન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક શાસ્ત્રોના નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમાં રસસિદ્ધાંત, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર વગેરે મૂખ્ય છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે, આગળ કહ્યું તેમ સૌંદર્યશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ ભારતીય ચિંતનમાં પુરાતન કાળથી છે. પરંતુ એનો ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ ‘સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ના નામથી થયો નથી. આનાથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, આ શબ્દપ્રયોગ આધુનિક સમયમાં થયો છે અને એવી વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે જે ભારતીય ચિંતનની અનેક ધારાઓને **Aesthetic** ની જેમ એક વ્યાપક શાસ્ત્રમાં સમાવવા માંગે છે.

આમ જોવા જઈએ તો **Aesthetic** શબ્દનો પ્રયોગ અઢારમી સદીમાં પ્રથમ વાર બામગાર્ટને કર્યો હતો. આથી આ શાસ્ત્રને તત્ત્વજ્ઞાનની નવી શાખાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ ઉલ્લેખનીય છે કે, આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એવા શબ્દથી થઈ છે, જેનો મોલિક અર્થ સૌંદર્ય નથી, પરંતુ ઈન્દ્રિય સંવેદનાઓ દ્વારા ઉપલબ્ધ બોધ અને જ્ઞાન છે. સૌંદર્ય એ એવી સંવેદનાઓ અને પ્રતીતિ થવાવાળો પ્રાકૃતિક ગુણ છે, જેની અનુભૂતિ આનંદદાયી હોય છે. સૌંદર્ય વિશે વિવેચન એમાં રહેલાં ‘Aesthesis’ તત્ત્વના કારણે ‘Aesthetics’ નામથી પ્રચલિત થયું. એનો વિસ્તાર સૌંદર્ય અને કલાઓના દર્શનના રૂપમાં થયો અને આજે એને કલાનું દર્શન માનવાની પ્રવૃત્તિ બળવાન બનતી જાય છે. આ વાત આ વિષય પર લખાયેલ પુસ્તકો પરથી પ્રમાણિત થાય છે. આવી પરિસ્થિતિઓ સમાન વિષયો પર ચિંતન કરવાવાળા શાસ્ત્ર માટે ‘સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ એ નામ ઉપયુક્ત નથી લાગતું. ભારતીય સંદર્ભમાં પણ સૌંદર્યથી વધુ કલાઓને શાસ્ત્રના રૂપમાં જ એમનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આથી એને શિલ્પ અને કલાઓનું તત્ત્વજ્ઞાન માનવું વધું સયુક્તિક રહેશે. આજકાલ પાશ્ચાત્ય ચિંતનમાં ‘Aesthetics’ ને પ્રકૃતિદર્શન તથા કલાઓ સંબંધી વિવેચનને કલાનું દર્શન માનીને એમને બે અલગ જ્ઞાનશાખાઓનું સ્થાન અપાઈ રહ્યું છે.

કેમ કે, ‘સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ નામ પ્રચલિત છે. આ નામથી આપણે સંસ્કૃત તથા અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં ‘સૌંદર્ય’, ‘સૌંદર્યાનુભૂતિ’ અને કલાઓ સંબંધી ઉપલબ્ધ વિચારધારાઓનો વિચાર કરીશું. સૌંદર્યશાસ્ત્ર નામક શાસ્ત્રની સ્થાપના એક આધુનિક ઘટના છે અને એની આવશ્યકતા પણ ભારતીયોને પાશ્ચાત્ય ચિંતનના જ પ્રભાવના કારણે અનુભવાઈ રહી છે.

ભારતીય સૌંદર્યશાસ્ત્ર :

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જો સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક તત્ત્વજ્ઞાની (દાર્શનિક) વિવેચનના રૂપમાં સૌંદર્ય અને કલાઓ સંબંધી કોઈ સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો શું એ સિદ્ધાંત ભારતમાં તથા પશ્ચિમમાં ભિન્ન પ્રકારના હશે ? શું આપણે ‘ભારતીય સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ અથવા ‘ભારતીય સિદ્ધાંત’ જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકીએ ? ભારતીય કલાઓની અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ પરંપરા પ્રાચીન સમયથી જ ચાલી આવેલી છે. આ કલાઓ પોતાનામાં જ અનોખી અને પોતાની ભારતીયતાની છાપ અવશ્ય પ્રતિબિંબિત કરે છે. ભારતીય કલાઓની વિશેષતાઓ સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી અનેક પુસ્તકો લખાયા છે અને અનેક વાચકો ભારતમાં જ નહીં પણ અન્ય દેશોમાં પણ છે. આવા લેખનને કલાસમીક્ષાની સંજ્ઞા આપી શકાય, તત્ત્વજ્ઞાન નહીં. આપણે જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે કલાસમીક્ષાથી નહીં પરંતુ જ્ઞાનથી સંબંધિત છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ એજ છે કે જે રીતે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની તુલના અન્ય પ્રદેશોના તત્ત્વજ્ઞાનથી કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ભારતીય કલાતત્ત્વજ્ઞાન પણ એક સ્વતંત્ર તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. જેણે પોતાની એક અલગ ઓળખ મેળવેલ છે. આ બાબતનું સમર્થન આપણે નીચે જણાવેલા સિદ્ધાંતો (દ્રષ્ટાંતો) ના આધારે કરી શકીએ છીએ.

૧. તત્ત્વજ્ઞાની ભલે વિશ્વની કોઈ પણ સમસ્યા વિશે ચિંતન કરતો હોય. તાત્ત્વિક સમસ્યાઓના સ્વરૂપને કારણે તેને સાર્વભૌમ સામાન્ય સિદ્ધાંતોની સ્થાપના કરવાનું કાર્ય અત્યંત અઘરું લાગશે. જ્યાં સુધી આપણાં જ્ઞાનનો સંબંધ વસ્તુનિષ્ઠ તથા વિધાયક વર્ણનમૂલક સ્વરૂપની સમસ્યાઓ સાથે હોય છે ત્યાં સુધી દેશ-કાળની સીમાઓ એને વિભાજિત નથી કરતી અને આ વિષયોમાં સાર્વભૌમ અને વસ્તુનિષ્ઠ સત્ય નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવો સંભવ નથી. આથી ‘ગ્રીક તત્ત્વચિંતન’, ‘યુરોપીય તત્ત્વચિંતન’, ‘ચીની ચિંતન’, ‘અમેરિકન ચિંતન’ વગેરે શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તાત્ત્વિક સમસ્યાઓ કરેક સમાજમાં લગભગ એકજ હોય છે. પરંતુ એમનું સમાધાન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ તથા કેટલીક સામાજિક- સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓના આધાર પર આપવામાં આવે છે. આથી એમાં ભિન્નતા આવશ્યક છે.

૨. સૌંદર્યશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં આ ભિન્નતાઓ વધારે ગહન થઈ જાય છે. કેમ કે સૌંદર્ય તથા સૌંદર્યાનુભૂતિ મૂળ રૂપે માનવીય મૂલ્ય છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતાની વ્યક્તિગત અભિરુચિ, અભિવ્યક્તિઓ તથા સંસ્કાર આ મૂલ્યોને નિર્ધારિત કરે છે. સૌંદર્યાનુભૂતિ મુખ્યતઃ એક ભાવાત્મક પ્રતિક્રિયા છે. આથી કેવળ તાર્કિક સૂત્રોના આધાર પર આ શાસ્ત્રમાં વસ્તુનિષ્ઠતાનું નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નોમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવી અસંભવ લાગે છે. આથી ભિન્ન દેશોમાં અલગ પ્રકારના સિદ્ધાંત હોઈ શકે છે, આ માન્યતા નિરાધાર નથી. તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અવશ્ય થઈ શકે છે.

૩. સૌંદર્યશાસ્ત્રના વિષયમાં હજુ પણ એક સત્ય પ્રવર્તક રૂપમાં ઉભરી આવ્યું છે. આ સત્ય છે- કલા સંબંધી ચિંતન. જેની પરિણતી અમૂક સિદ્ધાંતોની સ્થાપના કરવાથી થાય છે. સંબંધિત દેશ-પ્રદેશની કલાઓની વિશિષ્ટ પરંપરાઓથી પ્રભાવિત થાય છે. સિદ્ધાંત કલાઓને પ્રભાવિત નથી કરતાં પણ કલાઓ સિદ્ધાંતને પ્રભાવિત કરે છે. આનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ એ છે કે, પ્રાચીન ગ્રીક સમયની વાસ્તવવાદી કલાઓ અને કલા સંબંધી અનુકરણ સિદ્ધાંત. આજે જો કલાઓના વિષયમાં સામાન્ય સિદ્ધાંત અને કલાની વ્યાખ્યા અમુક ચિંતકોને માટે અસંભવ લાગે છે તો તેનું કારણ છે કલાના ક્ષેત્રમાં થતાં અગણિત નવા નવા પ્રયોગો અને કલાનું નિત્ય પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ.

આ વિવેચનથી આપણે એ જ સાબિત કરવા માગીએ છીએ કે ભારતીય સૌંદર્યશાસ્ત્રનું પોતાનું એક સ્વતંત્ર સ્થાન છે અને એની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ પણ દેશ-કાળની સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓથી નિર્ધારિત થઈ છે. ભારતીય દૃષ્ટિકોણ પણ સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિવેશ, મૂલ્ય, ઇતિહાસ અને તેનાથી પ્રભાવિત કલા પરંપરાઓના આધાર પર જ કરવો આવશ્યક છે.

આ પ્રસ્તાવની સાથે ભારતીય ચિંતનમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રની રૂપરેખા નિમ્ન પ્રકારે સ્પષ્ટ કરી શકાય.

ભારતીય દર્શન અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર :

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ આસ્તિક કે નાસ્તિક સંપ્રદાયે સૌંદર્ય અને કલાઓના વિષયમાં તાત્ત્વિક પ્રશ્નો નથી ઉઠાવ્યા કે એના સંબંધી સમસ્યાઓમાં રૂચિ પણ બતાવી નથી. આ વિવિધ તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષ, નિર્વાણ, કૈવલ્ય વગેરે લક્ષ્યોને પ્રથમ સ્થાન આપીને એમના સાધનના રૂપમાં જ્ઞાન તથા કર્મનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. જ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે.

૧. વિશ્વ સંબંધી જ્ઞાન અર્થાત્ તત્ત્વમીમાંસા.- જેમાં જીવ, જગત, ઈશ્વર, આત્મા, બ્રહ્મ વગેરે તત્ત્વોના વિષયમાં જાણકારી પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. પ્રમાણશાસ્ત્ર - જેમાં જ્ઞાનના વિવિધ સ્ત્રોત, પ્રમાણ, પ્રમાણભૂતતા વગેરે પાસાંઓ પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ન્યાય-વૈશેષિક સંપ્રદાયોનું અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન છે.

કર્મના નિયમમાં મુખ્ય રીતે ભારતીય સંપ્રદાય નિષ્કામ કર્મ કે અનાસક્તિને જ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટેનો યોગ્ય માર્ગ માને છે. અને આ પ્રકારની માનસિક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી સાધનોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે. આ પ્રકારની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ તથા મોક્ષ વગેરે જીવનોત્તર લક્ષ્યોનો વિરોધ માત્ર ચાર્વાક દર્શન જ કરે છે.

સૌંદર્ય અને કલા સંબંધી પ્રશ્ન એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે સાર્થક અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જે જડ જગતમાં અથવા પ્રકૃતિમાં દેખાતી વ્યવસ્થા તથા રૂપ સભરતાનું રહસ્ય ઉકેલવામાં રૂચિ

દેખાડે છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનની આસ્થા વધારે માત્રામાં આધ્યાત્મિક સમસ્યાઓમાં જ ડુબેલી રહે છે એનું ધ્યાન પ્રકૃતિમાં અનુભવાતી રૂપસભરતા તરફ ન જાય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે તેનું પોતાનું કોઈ પ્રકૃતિદર્શન છે જ નહીં. બધા જ તત્ત્વજ્ઞાનીય સંપ્રદાય ભૌતિક જગતની રચનાનું વિશ્લેષણ કરે છે અને આ વિષયમાં ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનનો પરમાણુ સિદ્ધાંત, સાંખ્યદર્શનનો સત્કાર્યવાદ તથા પરિણામવાદ, અદ્વૈતવાદનો માયાવાદ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વિખ્યાત સિદ્ધાંત છે. આ સંપ્રદાયોના આ સિદ્ધાંતો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણના ઉદાહરણો છે, રસિકના નહિ. પ્રો. એમ. હિરિયન્ના પોતાના પુસ્તક ‘Art Experience’ માં આ દૃષ્ટિકોણને સૌંદર્યશાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપે છે. એ વસ્તુ જ પ્રતિપાદિત કરે છે કે સાંખ્ય દર્શનનો પ્રકૃતિ વિષયક દૃષ્ટિકોણ નિરાશાવાદી છે. તો અદ્વૈત વેદાંત આશાવાદી છે. સાંખ્ય અનુસાર પ્રકૃતિ સત્વ, રજસ અને તમસનું એકત્વ છે. સત્વના કારણે તેમાં જેટલી ઉજવળતા, શુદ્ધતા, મૃદુતા વગેરે સુખદાયક ગુણ જળકે છે એ જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજસ અને તમસ તત્ત્વોના પરિણામ સ્વરૂપ પ્રકાશહીનતા, કઠોરતા, ચંચળતા આ પ્રકારના દુઃખદાયી ગુણો પણ હોય છે. આ દુઃખદાયી ગુણોના પ્રભાવને કારણે પુરુષ પ્રકૃતિથી છૂટકારો મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે. અને આ ઉદાસીનતાની તીવ્રતા અંતે એને જીવનમુક્તિ તથા વિવેકયુક્તના લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. પ્રો. એમ. હિરિયન્ના આ પ્રવૃત્તિને નિરાશાવાદી કહીને એ સ્પષ્ટ કરે છે કે, પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય થોડા સમય સુધી પુરુષને મોહિત કરે છે અને આનંદ પણ આપે છે. પરંતુ શીઘ્ર જ તેનો પ્રભાવ પ્રકૃતિના અન્ય તત્ત્વો સમાપ્ત કરી દે છે અને એના મનમાં વિરક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

વેદાન્તદર્શન પ્રકૃતિને પારમાર્થિક સત્તાનું એક વ્યાવહારિક આભાસમય રૂપ માને છે. જ્યાં સુધી જીવાત્મામાં અવિદ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય છે ત્યાં સુધી આ પ્રકૃતિ તેને માયા નહિ પણ વાસ્તવિક લાગે છે. અને એ તેનાથી પ્રાપ્ત થતાં આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. બ્રહ્મ સ્વયં નિર્ગુણ નિરાકાર છે. પરંતુ તેનું ઈન્દ્રિયોને પ્રસ્તુત થવાવાળું સ્વરૂપ સગુણ સાકાર છે. પ્રો. હિરિયન્ના લખે છે કે, એ જ્ઞાનીને અથવા યોગીને આ બન્ને રૂપોમાં એકરૂપતા દેખાય છે અને સાકાર પ્રકૃતિની આભાસમયતામાં તે એક પ્રકારનો તટસ્થ કલાત્મક આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ અનુભવની તુલના કલાઓ દ્વારા નિર્મિત આભાસોનાં તટસ્થ આનંદના આસ્વાદ લેવાના અનુભવ સાથે કરી શકાય છે. આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર આવો યોગી પરમ દૃષ્ટા છે. અને તે એ સારી રીતે જાણે છે કે, અવિદ્યા, માયાના બંધનથી મુક્ત આત્મા બ્રહ્મતત્ત્વનો આનંદ અથવા રસ પ્રાપ્ત કરે છે. અને પ્રકૃતિને બ્રહ્મત્વની જ લીલાનો કરિશ્મા માનીને એને કલાકૃતિનું સ્થાન આપે છે.

પ્રો. હિરિયન્નાનો આ દૃષ્ટિકોણ અમુક હદ સુધી પ્રકૃતિ પ્રત્યે માનવની અભિવૃત્તિની એક તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા માની શકાય છે. પ્રકૃતિ સુંદર છે. વિવિધતાથી સંપન્ન છે અને માનવ

તેનો ઉપભોગ કરી શકે છે. પરંતુ આ ચિંતકો આ સૌંદર્યને શાશ્વત તત્ત્વ માનતા જ નથી. સાંખ્યનો માનવ આ સૌંદર્યની સાથે એમાં સમાયેલ કુરૂપતાથી પ્રભાવિત થઈને એનાથી મોં ફેરવી લે છે તો વળી વેદાંત એમાં માયાનું તત્ત્વ હોવાથી એને અંતિમ સત્તાનો દરજ્જો આપતું નથી. બન્ને માટે પ્રકૃતિમાં દેખાતું સૌંદર્ય ચિંતનને યોગ્ય વિષય નથી. આથી તેઓએ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં રહસ્ય જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો જ નથી. માનવની કલાત્મક ગતિવિધિઓને પણ તેઓએ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો કે તેને વિવેચનને પાત્ર વિષય પણ નથી માન્યો.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાય નહીં પણ તેમનાથી પ્રભાવિત કાવ્યશાસ્ત્ર, નાટક તથા કાવ્યથી ઉપલબ્ધ થવાવાળી રસાનુભૂતિની વ્યાખ્યા કરવા માટે સાંખ્યના પુરુષ-પ્રકૃતિ તથા વેદાંતના રજ્જુ-સર્પના દૃષ્ટાંતોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરે છે. લોલટ ભટ્ટ, તોત, ભટ્ટનાયક, શંકુક અને આચાર્ય અભિનવ ગુપ્ત તેના ઉદાહરણો છે. આચાર્ય અભિનવ ગુપ્ત આ દૃષ્ટાંતોની આલોચના કરે છે.

વેદ, ઉપનિષદ્ અને અન્ય સાહિત્યમાં સૌંદર્ય અને કલાનું સ્વરૂપ :

કલાઓનો ઉલ્લેખ બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ્ તથા શૈવ સાહિત્યમાં મળે છે. કલાને માટે સામાન્ય રીતે શિલ્પ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે સુંદર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા વ્યાખ્યા નિરુક્ત, યાસ્ક તથા અમરકોશમાં મળે છે. તે અનુસાર સુંદરની વ્યાખ્યા “સુંદરમ્ સુષ્ટુ નાટ્યતિ ઈતિ નિરુક્ત” આ શબ્દોમાં કરવામાં આવી છે. શબ્દ કલ્પદ્રુમમાં નિર્દેશાયેલ ઉજ્જવલ નિલમણિમાં આ પંક્તિઓ સૌંદર્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે.

અંગપ્રત્યંગકાનામ ચ સન્નિવેશો યથોચિત્તમ્

સુશ્લિષ્ઠઃ સંધિબંધઃ સ્યાત્ તત્ સૌંદર્યમુદાહ્યતમ્

આર્થાત્ સૌંદર્ય એ રચનાનો ગુણ છે. જેના અંગ-પ્રત્યાગોમાં ઉત્કૃષ્ટ સામંજસ્ય તથા સંબંધ દેખાઈ આવે છે. આવી રચના સૌંદર્યનું ઘોતક છે. આ રચનાના વિવિધ અંગો અને અવયવોમાં પ્રતીત થવાવાળું એકમ. સુંદર શબ્દમાં નંદયતિ અને આનંદયતિનો આશય પણ સમાયેલો છે અને નિરુક્તની પંક્તિઓ સૌંદર્ય સાથે આનંદનો અનિવાર્ય સંબંધ જોડે છે.

કલાની વ્યાખ્યા કરવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયત્ન ઐતરેયબ્રાહ્મણના અમુક અંશોમાં જોવા મળે છે. તે અનુસાર કલા કુશળતાપૂર્વક કરવામાં આવેલું છંદમય કાર્ય છે. કુશળતા અને છંદ આ રીતે કલાના અનિવાર્ય ભાગ છે. છંદ, શબ્દ, લય, સંતુલન, પ્રમાણ, સંગતિ વગેરે બધા તત્ત્વોને સૂચિત કરે છે. આગળ જતાં કલાના બીજા નવાનવા તત્ત્વો દર્શાવાયા છે. પરંતુ સર્વપ્રથમ અને કીર્તિમાન તત્ત્વ કુશળતા અને છંદ જ માનવામાં આવ્યા છે.

‘કલા’ શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃતના વિવિધ સાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે. શૈવ સાહિત્યમાં કલાનો અર્થ આત્મામાં વિદ્યમાન અશુદ્ધ તત્ત્વ છે. તેના અનુસાર આત્માની પૂર્ણતા કે શુદ્ધતાને સીમિત કરવાવાળું તત્ત્વ કલા છે અને આ તત્ત્વનો સંબંધ પર્યાપ્તરૂપે ઈચ્છાઓ અને કામનાઓ સાથે જોડવામાં આવે છે.

કલાનો બીજો અર્થ માનવની પૂર્ણતાને વ્યક્ત કરવાની અપૂર્ણ ચેષ્ટા પણ થઈ શકે છે. કલા અર્થાત્ જે આંશિક છે તે. ચેતનાની અનંતતાને ભૌતિક જગતની વસ્તુઓમાં અભિવ્યંજિત કરતી વખતે એની એક ઝલક માત્ર આપી શકે છે. આથી એ માત્ર આંશિક અભિવ્યક્તિ છે. અન્ય સાહિત્યમાં કલાનો સંબંધ ગતિ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે અને અહીં એ વાતનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે કે કલા નામની ગતિવિધિ આત્મનિષ્ઠતાથી વસ્તુનિષ્ઠતાની તરફ અગ્રસર થવાનું કાર્ય છે. અથવા આધ્યાત્મિકતાથી ભૌતિકતા તરફ વધવાનું કાર્ય છે. આ જ કાર્યના માધ્યમથી કલાકાર માનસિક રૂપથી અન્ય મન સાથે પણ જોડાઈ શકે છે.

કલાનું વિભાજન વિદ્યાની જેમ પરા અને અપરા એમ બે ભાગોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અપરા કલા અસીમ, અનંત અને ભૌતિક વસ્તુઓ દ્વારા સીમિત રૂપમાં બતાવવાનું કાર્ય છે. આ અર્થમાં કલાને બાધક તત્ત્વ તથા અપૂર્ણ માનવનો પૂર્ણત્વનું દર્શન કરવાનો એક અપૂર્ણ પ્રયાસ છે. પરા કલા અમૂર્ત આધ્યાત્મિક સત્તાની પૂર્ણતાનો ગુઢ રહસ્યમય આવિષ્કાર છે. એ પહેલાં અવર્ણનીય સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર છે જે આત્માને પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી થાય છે અને પૂર્ણરૂપથી આનંદમય છે.

ડૉ.કાંતિચંદ્ર પાંડે પોતાના ગ્રંથ ‘Comparative Survey of Indian and Western Aesthetics’ માં કલાની વ્યુત્પત્તિ મૂળ શબ્દ ‘કલા’થી જ બતાવે છે. જેનો સંબંધ સંખ્યા શબ્દથી છે. આ શબ્દમાં શબ્દોનાં બે યોગ છે. એક છે ‘સાક્ષિત’ અને બીજો છે ‘ખ્યા’ નામક ધાતુ. તેનો અર્થ છે, આંતરિક અવસ્થાને વ્યક્ત કરવી, ગણવું, અનુમાન લગાવવું વગેરે. આ બધા લક્ષણોને સંયુક્ત કરીને કલાની પરિભાષા નિમ્ન રીતે કરી શકાય.-

“કલા એ માનવીય ગતિવિધિ છે, જેના મુખ્ય લક્ષણો છે નિરીક્ષણ, ગણના, ધ્યાન તથા સ્પષ્ટ અભિવ્યંજનો.”

“કલ્પયતે અસ્યામ્” કલ્પયતે અસ્યામ્ જેવા શબ્દપ્રયોગ વડે કલાનો સંબંધ કલાકૃતિ સાથે પણ જોડવામાં આવે છે. કલાકૃતિ એક એવી રચના છે જેની સૃષ્ટિ ધ્યાન, નિરીક્ષણ વગેરે તત્ત્વોની સહાયતાથી થાય છે.

કલાની હજૂ એક વ્યુત્પત્તિ “કામ લા” આ શબ્દોમાં બતાવવામાં આવી છે. ‘લા’ નો અર્થ થાય છે આપવું, પ્રદાન કરવું કે ઉપલબ્ધ કરવું. આથી કલાકૃતિ સુખદાયી અનુભવનો શ્રોત છે. આ કલાનો એક નવો પક્ષ સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે ‘કલા’ શબ્દ-

૧. કલા નામક ગતિવિધિનો સૂચક છે.
૨. એક એવી ધારણાનો સૂચક છે જેમાં નિરીક્ષણ, ચિત્તની એકાગ્રતા, અભિવ્યંજના વગેરે પાસાંઓ સમાયેલાં હોય છે.
૩. એક એવી રચના નિર્માણ કરવાની સમતા છે જે ઈચ્છાઓની પૂર્તી કરાવે છે અને સુખ આપે છે.

આ બધી ધારણાઓની સહાયતાથી ભારતીય ચિંતનમાં સૌંદર્ય અને કલાનું સ્થાન તથા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવું સંભવ છે. તેમ છતાં ભારતીય દર્શનમાં પરિપૂર્ણ કે ઉચ્ચતમ્ સૌંદર્યનું તાદાત્મ્ય બ્રહ્મમાં વિલિન મુક્ત આત્માની સંતુલિત અવસ્થાથી કરવામાં આવ્યું છે. તેનું પ્રાકૃતિક વસ્તુમાં પ્રતિરૂપણ ‘લાવણ્ય’, ‘સુખમ’ વગેરે શબ્દોથી દર્શાવવામાં આવ્યું. કલાને એક બાજુ આત્માની પૂર્ણતાને બાધિત કરવાવાળું તત્ત્વ કે સીમિત કરવાવાળું તત્ત્વ માવવામાં આવ્યું છે તો બીજી બાજુ જડ દ્રવ્યની સ્થૂળતાને પરિષ્કૃત કરીને એના દ્વારા આત્માની અભિવ્યંજના કરવાની તકનિક કે સિદ્ધિ પણ માનવામાં આવી છે. આનો અર્થ છે- કાળનું ગમન બે પરસ્પર વિરોધી દિશાઓમાં થાય છે.- આત્માથી કે ચેતનાથી જડ તરફ અથવા સ્થૂળથી ચેતના તરફ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે કલા આ બે તત્ત્વોમાં સામંજસ્ય નિર્માણ કરવાની તકનિકી કુશળતા છે.

૧૪. સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને ભારતીય રસશાસ્ત્ર

સૌંદર્યશાસ્ત્ર માટે અંગ્રેજી શબ્દ **Aesthetic** નો ઉપયોગ એલેક્ઝાન્ડર બામગાર્ટને કર્યો હતો. તેનો અર્થ સૌંદર્ય, કલા અને રુચિની વિભાવના કરનાર દર્શનશાસ્ત્રની એક

શાખા, એવો કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ શાસ્ત્રીય અર્થમાં તેને સંવેદના યા અનુભૂતિજન્ય ભાવાત્મક મૂલ્યોનો અભ્યાસના રૂપમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. ક્યારેક તેને ભાવના અને રુચિના નિર્ણય પણ માનવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રના પંડિતોએ સૌંદર્યશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા “કલા, સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિનો સમીક્ષાત્મક પ્રતિભાવ” એવી પણ કરી છે. દર્શનશાસ્ત્રની એક શાખા મૂલ્યમીમાંસા છે, અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર તેની પ્રશાખા છે અને તે કલાના તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે. સૌંદર્યશાસ્ત્ર દ્વારા સૃષ્ટિનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના જ્ઞાનબોધનની નવી નવી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યોનો નિર્ણય, સંવેદનાત્મક સ્તર પર ગુણ-દોષ પારખવાની આપણી ક્ષમતા પર અવલંબે છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રથી કોઈ વસ્તુ યા ઘટનાના પ્રતિભાવના રૂપમાં આપણાં આંતરિક ભાવક્ષેત્રની પરખ છે.

કેન્ટ પોતાના એક લેખમાં માનવીના સંદર્ભમાં એક નિષ્કર્ષ કારતાં લખે છે કે “જો તેઓ કહે છે કે કેનરી વાઈન સ્વીકાર્ય છે તો લાગે છે કે એમને અત્યન્ત સંતોષ થયો છે. અન્ય કોઈ વ્યક્તિ તેમના આ શબ્દોને સુધારીને કહી શકે છે કે કેનરી વાઈન મને સ્વીકાર્ય છે. કારણ કે બધાને પોતાની એક અલગ રુચિ હોય છે. ‘સૌંદર્ય’ની વાત માત્ર ‘સમાન મત’ થી અલગ હોય છે. કેમ કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ વસ્તુને સુંદર હોવા વિશે જાહેર કરે છે તો તેના માટે એ અનિવાર્ય બની જાય છે કે અન્ય વ્યક્તિ પણ એ વસ્તુને પસંદ કરે. પછી તે માત્ર પોતાના માટે જ નહીં પણ દરેકને માટે નિશ્ચિત કરી દે છે અને સુંદરતા વિશે એવી રીતે વાત કરે છે કે જાણે તે તેમની માલિકીની વસ્તુ હોય.”

અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સૌંદર્ય એટલે શું ? અગર કોઈ કહે કે ગુલાબનું ફૂલ યા સુંદર સ્ત્રી યા કાશ્મિરની ફલાવર વેલી એ બધા સૌંદર્ય છે. તો તેને કહેવું પડે કે આપ જે દર્શાવી રહ્યા છો તે બધું એવી વસ્તુઓ છે કે જેમાં સૌંદર્ય રહે છે. સૌંદર્ય સ્વયંમ શું છે ? તેનો ઉત્તર આપવો થોડો મુશ્કેલ લાગે છે. વાસ્તવમાં સૌંદર્યલક્ષી સમજ સંવેદનાત્મક ભેદભાવથી પણ આગળ લઈ જાય છે. ડેવિડ હ્યુમનું માનવું છે કે રુચિનું માધુર્ય કેવળ રચનાના તમામ ઘટકોને શોધવાની ક્ષમતામાં નથી પણ તેનાથી આગળ માનવજાતિની અનુભૂતિમાં ન આવતી સંવેદનાઓ અને આનંદ પ્રત્યે આપણી સંવેદનશીલતા પણ છે. આ રીતે સંવેદનાનો ભેદભાવ આનંદ પ્રાપ્તિની ક્ષમતા સાથે જોડાયેલ છે. કેન્ટના મતાનુસાર “આનંદાનુભૂતિ” અનુભૂતિથી ઉદ્ભવેલ સંવેદનાનું પરિણામ છે. પરંતુ કોઈ વસ્તુ “સુંદર” હોવાનો નિર્ણય કરવો એક ત્રીજી જરૂરીયાતનો વિષય છે. : સંવેદના દ્વારા ચિંતનાત્મક વિચારણાની આપણી ક્ષમતાઓ કાર્યાન્વિત કરવાથી આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. સૌંદર્યનો નિર્ણય બધી રીતે સંવેદનશીલ, ભાવાત્મક અને બૌદ્ધિક હોય છે.

ભારતીય સૌંદર્યશાસ્ત્ર :

વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક યા દાર્શનિક મહત્વથી પ્રેરાઈને અથવા એવી અવસ્થાઓનું સાંકેતિક નિરુપણ કરવાના ઉદ્દેશથી ભારતીય કલાનો ઉદ્ભવ થયો. કપિલ વાત્સ્યાયનના મતાનુસાર “કલાસિકલ ભારતીય વાસ્તુશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, ચિત્ર, સંગીત અને નૃત્યમાં પોતપોતાના સંબંધિત માધ્યમોને અનુકુળ નિયમોનો વિકાસ થયો. પરંતુ તે બધામાં કેવળ ભારતીય સામાજિક દાર્શનિક માનસ અંતર્નિહિત આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ જ નહીં પણ સંકેત અને આધ્યાત્મિક અવસ્થાના સંબંધો દ્વારા વિસ્તૃત પ્રણાલીઓનું આદાન પ્રદાન થાય છે.

ભારતીય દર્શનમાં સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ની વિભાવના ખુબ પહેલાથી સ્વીકારવામાં આવેલી છે. ભારતીય દર્શનની દૃષ્ટિ અનુસાર આંતરિક પક્ષને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સૌંદર્યની શાશ્વત સત્તા છે, આત્મા સાથે જોડાઈને ગહનતમ્ અનુભૂતિના સહયોગથી અભિવ્યક્તિ પામનાર સૌંદર્ય અને સૌંદર્યયુક્ત સાહિત્ય અમર હોય છે. આ જ સૌંદર્ય જ્યારે કર્તવ્યની ભાવનાથી પ્રેરિત હોય છે ત્યારે શિવત્વ બને છે. અને તે જ્યારે સત્યને ગોઠમાં લઈ લે છે ત્યારે તે સત્ય પણ ગ્રાહ્ય બને છે. સાહિત્યમાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈ, ઈમાનદારી, સ્પષ્ટ લક્ષ્ય તથા સ્પષ્ટ માન્યતાઓને લઈને સાહિત્યનું સૌંદર્ય વધે છે. સૌંદર્ય અનુભવનો વિષય હોવાને કારણે બોધાત્મક છે. એટલા માટે તે સર્વસામાન્ય પ્રક્રિયા માનવામાં આવે છે. સંસારની અસભ્ય, અર્ધસભ્ય, અને બર્બર જાતિના લોકોમાં પણ નૃત્ય, વાદ્ય, ચિત્રકારી તથા સંગીત વગેરે દ્વારા જીવનમાં ઉલ્લાસ ભરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

અનુભવનું ઊંડાણ સૌંદર્યના સ્વરૂપના નિખારને વધારે છે. સૌંદર્યથી પ્રાપ્ત થનાર સુખદ સુખદ રસનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ અને અસીમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સૌંદર્યમાંથી ઉત્પન્ન થનાર રસનો અનુભવ અને તેનાથી પ્રાપ્ત થનાર આનંદની વ્યવસ્થિત શૃંખલા જ વાસ્તવમાં સૌંદર્યશાસ્ત્ર છે. સૌંદર્યબોધ કેવી રીતે થાય છે અને તેની સ્થિતિ શું છે ? એ પ્રશ્ન પણ વિવાદ પ્રેરક છે. વાસ્તવમાં “સચ્ચિદાનંદ” જ સૌંદર્યબોધની સ્થિતિ હોવી જોઈએ. કેમ કે સત્ તત્ત્વની રસાનુભૂતિ, ચિત્તમાં તેની બોધાત્મક અવસ્થા અને હૃદયમાં સુખદ યા આનંદમય અનુભૂતિને સૌંદર્યબોધ કહે છે.

ડૉ. નિર્મલા જૈન ભારતીય વિચારકો દ્વારા વ્યાખ્યાયિત રસ સિદ્ધાંતને જ વર્તમાનનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર માને છે. ભારતીય મનીષી ભરતમુનિ રચિત “નાટ્યશાસ્ત્ર”થી રસસિદ્ધાંતનો વિકાસ થયો છે. જેમાં દેવતાઓ એવી ઘોષણા કરે છે કે, નાટ્ય પાંચમો વેદ છે. કેમ કે સતત પતન તરફ આગળ વધતા જતા યુગમાં ધાર્મિક શિક્ષણ માટે તે જ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે. નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રકરણ ૬ અને ૭માં રસની સૌંદર્યલક્ષી સંકલ્પના અને તેનાથી સંલગ્ન ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

રસોની સંખ્યા તથા સ્વરૂપ :

સંખ્યા :

વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારી ભાવોના સંયોગ દ્વારા પ્રકાશિત યા અભિવ્યક્ત સ્થાયી ભાવ જ રસ કહેવાય છે. આથી સ્થાયી ભાવની જે થશે તે રસોની સંખ્યા હશે. ભરતમુનિ અનુસાર રસોની સંખ્યા આઠ છે.- શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભૂત. વિશ્વનાથ તેમાં વત્સલ રસનો ઉમેરો કરે છે. રુપગોસ્વામીએ “ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ” અને “ઉજ્જવલનીલમણી”માં ભક્તિરસનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

આ રીતે રસોની સંખ્યા ૧૧ થઈ જાય છે. પરંતુ મોટાભાગના આચાર્ય વિદ્વાનો રસોની સંખ્યા ૮ હોવાનું માને છે. વત્સલના મતે ભક્તિને રસ માનવાને બદલે ભાવ જ માનવામાં આવેલ છે. મમ્મટે દેવતાદિ વિષયક રતિને ભાવના રૂપમાં જ સ્વીકારેલ છે. આચાર્ય હૈમચન્દ્ર માને છે કે સ્નેહ, ભક્તિ અને વાત્સલ્ય એ રતિના જ ભેદ છે. રસોની સંખ્યાના સંબંધમાં પોતાનો અલગ મત પ્રસ્તુત કર્યો છે. તેમણે ‘સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ’ માં પ્રથમ શૃંગાર વગેરે ૮ રસોને તથા તેના ૮ સ્થાયી ભાવો દર્શાવ્યા છે. પરંતુ પછીથી તેમણે ૪ રસોનું પ્રતિપાદન કરીને રસોની સંખ્યા ૧૨ નિર્ધારિત કરી. તેમાં- શૃંગાર, વીર, કરુણ, રૌદ્ર, અદ્ભૂત, ભયાનક, બીભત્સ, હાસ્ય, પ્રેયાન, શાન્ત, ઉદાત અને ઉદ્વત.

રસોનું સ્વરૂપ :

મમ્મટ વગેરે કેટલાક આચાર્યોએ શૃંગાર વગેરે રસોના સ્વરૂપનું વિનેયન કરવાને બદલે માત્ર તેના ઉદાહરણો જ આપ્યા છે. પરંતુ ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’, ‘સાહિત્યદર્પણ’ વગેરે ગ્રંથોમાં રસોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અહીં ટૂંકમાં રસોના વિષયના સંદર્ભમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

૧. શૃંગાર રસ :

શૃંગાર રસની ઉત્પત્તિ કામના ઉદ્ભવમાં થાય છે. તેમાં નાયક-નાયિકા વગેરે આલંબન વિભાવ, ચન્દ્રમા, ઉપવન, ઋતુ વગેરે ઉદીપન વિભાવ, ભ્રુવિક્ષેપ, કટાક્ષ વગેરે અનુભાવ, સ્વેદ, રોમાંચ વગેરે સાત્વિક અનુભાવ તથા લજ્જા, ઔત્સુક્ત વગેરે વ્યભિચારી ભાવ હોય છે. તેનાથી અભિવ્યક્ત રતિરૂપ સ્થાયી ભાવનો શૃંગાર રસ છે.

૨. હાસ્ય રસ :

હાસ્ય રસની ઉત્પત્તિ માટે વિકૃત આકાર, વાણી, વેષ વગેરે આલંબન વિભાવ છે. વિકૃત ચેષ્ટાઓ ઉદીપન વિભાવ છે. અક્ષિસંકોચ, મુસ્કાન, હાસ્ય વગેરે અનુભાવ છે તથા નિદ્રા, આળસ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. તેમાં અભિવ્યક્ત હાસ્યરૂપ સ્થાયી ભાવ જ હાસ્યરૂપ રસ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મસ્થ, પરસ્થ અને દ્વયધિષ્ઠાન ભેદ દ્વારા હાસ્યરસ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. પુનઃ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પ્રકૃતિ ભેદો મળીને તેના છ પ્રકાર બને છે.

૩. કરુણ રસ :

ઈષ્ટનો વિનાશ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ કરુણ રસનો આલંબન વિભાવ છે. પ્રિયના ગુણોનું કથન ઉદ્દીપન વિભાવ છે. નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, રુદન, સ્તંભ, પ્રલાપ, વિવર્ણતા વગેરે અનુભાવ છે. સ્વપ્ન, અપસ્માત, દૈન્ય વગેરે વ્યભિચાર ભાવ છે. તેનાથી નિષ્પન્ન શોક રૂપ સ્થાયી ભાવ કરુણારૂપ રસ દશા પ્રાપ્ત કરે છે.

૪. રૌદ્ર રસ :

શત્રુ વગેરે રૌદ્ર રસનો આલંબન વિભાવ છે. શત્રુઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ અપકાર ઉદ્દીપન વિભાવ છે. હોઠ કરડવો, કંપ, ભૂકુટિ ચઢાવવી, શસ્ત્રો ચમકાવવા, બડાશ મારવી, જમીન પર પ્રહાર કરવો, પ્રતિજ્ઞા લેવી વગેરે અનુભાવ છે. આ બધામાં નિષ્પન્ન ક્રોધરૂપ સ્થાયી ભાવ રૌદ્ર રૂપ રસ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે.

૫. વીર રસ :

વીર રસનો આલંબન વિભાવ વિજેતવ્ય શત્રુ વગેરે છે અને તેની ચેષ્ટાઓ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. રોમાંચ, યુદ્ધ, સામગ્રી, સહાયક વગેરેની શોધ કરવી અનુભાવ છે. ધૃતિ, મતિ, ગર્વ, સ્મૃતિ, તર્ક વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર ઉત્સાહરૂપ સ્થાયી ભાવ વીર રૂપ રસ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ચાર પ્રકારના હોય છે.- દાનવીર, ધર્મવીર, યુદ્ધવીર અને દયાવીર.

૬. ભયાનક રસ :

જેનાથી ભય ઉત્પન્ન થાય તે ભયાનક રસનું આલંબન વિભાવ છે. તેના વિકૃત સ્વર, ચેષ્ટા વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ હોય છે. અંગોનું કંપન, રોમાંચ, દિશાઓમાં જોવું વગેરે અનુભાવ છે. ચિંતા, દૈન્ય, સંભ્રમ, સમ્મોહ, ત્રાસ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. તેનાથી નિષ્પન્ન ભય નામનો સ્થાયી ભાવ ભયાનક રૂપ રસ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. બીભત્સ રસ :

સહેલું માંસ, વમન વગેરે પદાર્થ તેના આલંબન વિભાવ છે. તેમાં કીડા પડવા, દર્ગધ આવવી વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. વૈરાગ્યને કારણે જઘન, સ્તન વગેરે પ્રત્યે ઘૃણા થવી, નાક-મો મચકોડવું, થૂંકવું વગેરે અનુભાવ છે. આવેગ, આર્તિ, શંકાદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. તેનાથી ઉત્પન્ન થતી જુગુપ્સારૂપ સ્થાયી ભાવ બીભત્સ રૂપ રસ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે.

૮. અદ્ભુત રસ :

અલૌકિક પદાર્થ, દેવતા વગેરે અદ્ભુત રસનો આલંબન વિભાવ છે. તથા તેનું દર્શન, ગુણકીર્તન વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. સાધુવાદ કહેવો, અશ્રુ, વેપથુ, સ્વેદ, નેત્રવિકાસ, વાણીનું ગદગદ થવું વગેરે અનુભાવ છે. વિતર્ક આવેગ, હર્ષ, ધૃતિ વગેરે

વ્યભિચારી ભાવ છે. આ બધાથી નિષ્પન્ન વિસ્મય નામક સ્થાયી ભાવ અદ્ભુતરૂપ રસ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૯. શાંત રસ :

મમ્મટે શાંત રસના સ્થાયી ભાવ નિર્વેદ દર્શાવ્યો છે. પરંતુ વિશ્વનાથ વગેરે આચાર્ય શમને તેનો સ્થાયી ભાવ માને છે. સંસારની અનિત્યતા તથા નિસ્સારતાનો બોધ થવો અથવા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન શાંત રસનો આલંબન વિભાવ છે. પુણ્ય આશ્રમ, ભગવાનનું લીલા ક્ષેત્ર, તીર્થ, રમણીય વન વગેરે ઉદીપન વિભાવ છે. રોમાંચ વગેરે અનુભાવ છે. નિર્વેદ, હર્ષ, સ્મરણ, મતિ, જીવક્યા વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. આ બધાથી ઉત્પન્ન શમ રૂપ સ્થાયી ભાવ શાંત રસ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. વત્સલ રસ :

વિશ્વનાથે વત્સલ રસનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેને મુનિસંમત દર્શાવ્યો છે. પરંતુ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં વત્સલ રસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. મમ્મટના મતે પુત્ર વગેરે પ્રત્યેનો લગાવ રતિભાવની કોટિમાં આવે છે. પરંતુ વિશ્વનાથના મતાનુસાર પુત્રાદિ વત્સલ રસનો આલંબન વિભાવ છે. તેની ચેષ્ટાઓ, ગુણ વગેરે ઉદીપન વિભાવ છે. આલિંગન, અંગસ્પર્શ, ચુંબન, દર્શન, રોમાંચ, આનંદાશ્રુ વગેરે અનુભાવ છે. અનિષ્ટની શંકા, હર્ષ, ગર્વ, વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. તેનાથી નિષ્પન્ન વાત્સલ્ય રૂપ સ્થાયી ભાવ વત્સલ રૂપ રસ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧. ભક્તિ રસ :

ભક્તિવાદી આચાર્યોએ ભક્તિને પણ રસના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. મમ્મટ વગેરે પ્રાચીન આચાર્યો અનુસાર ભક્તિનો અંતર્ભાવ દેવવિષયક રતિમાં હોવો જોઈએ. રૂપગોસ્વામીએ ભક્તિરસના સ્વરૂપના વિષયમાં દર્શાવ્યું છે કે, ભક્તિ રસનું આલંબન વિભાવ ભગવાન છે. તુલસી, ચંદન વગેરે ઉદીપન વિભાવ છે. નેત્રવિકાર, નૃત્યગીત, અશ્રુપાત, રોમાંચ વગેરે અનુભાવ છે. નિર્વેદ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. આ બધાથી નિષ્પન્ન ભગવદ્ વિષયક રતિરૂપ સ્થાયી ભાવ ભક્તિ રૂપ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરમાનંદ સાક્ષાત્કાર રૂપ હોય છે.

સમાપન :

નાટ્યશાસ્ત્રમાં સૌંદર્યલક્ષી સંકલ્પનાઓ તથા તેને સંલગ્ન ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ નાટ્યશાસ્ત્રમાં સૌંદર્યનો માપદંડ આનંદની પ્રાપ્તિ માનવામાં આવ્યો છે તેમ રસશાસ્ત્રમાં પણ કૃતિને રસદાર બનાવીને તેના ઘટકોનું યોગ્ય નિર્માણ અને ગુણવત્તાથી આનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનું ધ્યેય રહ્યું છે. પરંતુ સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં જેમ જ્ઞાનના સૌંદર્યની ચર્ચા થાય છે તેમ રસશાસ્ત્રમાં થવા પામી નથી. કાન્ટે જ્ઞાન માટે જે માપદંડનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે જ

માપદંડ તેઓ સૌંદર્યથી નિષ્પન્ન થતા આનંદ યા સુખને પણ લાગુ પાડે છે. આથી જ તેઓ માને છે કે ઈન્દ્રિય અનુભવ સંવેદન અને બુદ્ધિથી પ્રત્યય- એ બન્નેના સંયુક્ત સહયારથી આપણે સૌંદર્યાનુભૂતિ કરીએ છીએ અને આનંદસભર બની જઈએ છીએ.

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

૧. સૌંદર્યશાસ્ત્ર શબ્દનો પ્રયોગ કરનાર પ્રથમ ચિંતક કોણ છે ?
 ૧. એલેક્ઝાન્ડર બાઉમ ગાર્ટન ૨. બેટ્ટી ૩. પાટણકર ૪. રૂસો
૨. સૌંદર્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિષય શું છે ?
 ૧. સૌંદર્ય સ્વયમ્ ૨. સૌંદર્ય ધરાવતી વસ્તુ ૩. સૌંદર્યાનુભૂતિ ૪. કલાકાર
૩. સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત શક્ય નથી કેમ કે,
 ૧. સૌંદર્ય વસ્તુનિષ્ઠ છે. ૨. સૌંદર્ય પરિસ્થિતિ નિરપેક્ષ છે. ૩. સૌંદર્ય ઉત્કલ્પના પર આધારિત છે. ૪. સૌંદર્ય વ્યક્તિસાપેક્ષ છે.
૪. સૌંદર્યપરક વિધાનો કેવા વિધાનો છે ?
 ૧. વસ્તુલક્ષી વિધાનો ૨. વાસ્તવલક્ષી વિધાનો ૩. મૂલ્યલક્ષી વિધાનો
 ૪. વર્ણનાત્મક વિધાનો
૫. સૌંદર્યપરક વિધાનોને ...
 ૧. સત્ય સાબિત કરી શકાય પણ અસત્ય સાબિત કરી શકાય નહીં ૨. અસત્ય સાબિત કરી શકાય પણ સત્ય સાબિત કરી શકાય નહીં ૩. સત્ય અને અસત્ય બન્ને સાબિત કરી શકાય નહીં ૪. સત્ય અને અસત્ય બન્ને સાબિત કરી શકાય
૬. અનુભવવાદની અંતિમ પરિણતી શું છે ?
 ૧. બુદ્ધિવાદ ૨. સંશયવાદ ૩. આદર્શવાદ ૪. વાસ્તવવાદ
૭. સૌંદર્યાનુભૂતિનું વર્ણન સ્થૂળ ભાષામાં જ થવું જોઈએ એમ કોણ માને છે ?
 ૧. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ ૨. આદર્શવાદ ૩. ચેતનવાદ ૪. આત્મલક્ષી આદર્શવાદ
૮. સૌંદર્યપરક નિર્ણયમાં દાર્શનિકની ભૂમિકા શું છે ?

૧. સમીક્ષા કરવી ૨. સમીક્ષાની સમીક્ષા કરવી ૩. ભાવાત્મક પ્રતિક્રિયા પ્રગટ કરવી ૪. વિશિષ્ટ કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવું
૯. સૌંદર્યપરક નિર્ણયમાં રસિકજનની ભૂમિકા શું છે ?
૧. સમીક્ષા કરવી ૨. સમીક્ષાની સમીક્ષા કરવી ૩. ભાવાત્મક પ્રતિક્રિયા પ્રગટ કરવી ૪. વિશિષ્ટ કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવું
૧૦. સૌંદર્યપરક નિર્ણયમાં સમીક્ષકની ભૂમિકા શું છે ?
૧. સમીક્ષા કરવી ૨. સમીક્ષાની સમીક્ષા કરવી ૩. ભાવાત્મક પ્રતિક્રિયા પ્રગટ કરવી ૪. વિશિષ્ટ કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવું
૧૧. સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં ઐચ્છિક પરિભાષાનો પ્રયોગ કરવો અર્થપૂર્ણ છે એમ ક્યા ચિંતક માને છે ?
૧. કેન્ટ ૨. મોરિસ વિટ્સ ૩. બર્નાર્ડ હેયલ ૪. ટોલ્સ્ટોય
૧૨. સૌંદર્યશાસ્ત્ર કેવું વિજ્ઞાન છે ?
૧. પ્રાકૃતિક ૨. સામાજિક ૩. સૈદ્ધાંતિક ૪. વાસ્તવવાદી
૧૩. સૌંદર્યશાસ્ત્રનું બીજું નામ શું છે ?
૧. કલાદર્શન ૨. શૃંગારદર્શન ૩. શૃંગારમીમાંસા ૪. રસદર્શન
૧૪. કલાઓમાં રહેલા સૌંદર્યની વ્યાપક મીમાંસા કરવાનું શ્રેય કેને ફાળે જાય છે ?
૧. બાઉમ ગાર્ટન ૨. હેરાક્લિટ્સ ૩. ફેડરિક હેયલ ૪. પાર્મેનાઈડીઝ
૧૫. સૌંદર્યશાસ્ત્રને એક દર્શનશાખાના રૂપમાં રજૂ કરનાર કોણ છે ?
૧. બાઉમ ગાર્ટન ૨. હેરાક્લિટ્સ ૩. ફેડરિક હેયલ ૪. કોંચે
૧૬. સમકાલીન ચિંતકો અનુસાર સૌંદર્યશાસ્ત્ર એટલે... ?
૧. કલાશાસ્ત્ર ૨. કલાવિજ્ઞાન ૩. કલા સમીક્ષાદર્શન ૪. રસદર્શન
૧૭. હ્યુમ અનુસાર સૌંદર્યપરક વિધાનો કેવા હોય છે ?
૧. મૂલ્યલક્ષી ૨. રુચિ પ્રદર્શનલક્ષી ૩. રસદર્શનલક્ષી ૪. આદર્શલક્ષી
૧૮. વાસ્તવવાદી વિજ્ઞાનમાં રજૂ થતો સૌંદર્યનો ખ્યાલ કેવો હોય છે ?
૧. આત્મનિષ્ઠ ૨. વસ્તુનિષ્ઠ ૩. પરાત્પર ૪. ઐશ્વરીય
૧૯. આદર્શવાદી વિજ્ઞાનમાં રજૂ થતું વિધાન કેવું હોય છે ?
૧. આત્મનિષ્ઠ ૨. વસ્તુનિષ્ઠ ૩. પરાત્પર ૪. ઐશ્વરીય
૨૦. ‘રસદર્શન કરવાવાળાં વિધાન’ સૌંદર્યપરક વિધાનો છે. એમ કોણ માને છે ?
૧. કેન્ટ ૨. હ્યુમ ૩. બર્કલી ૪. રસેલ
૨૧. ‘મનુષ્યની રુચિનું પ્રદર્શન કરવાવાળાં વાક્ય’ એટલે સૌંદર્યપરક વિધાન એમ કોણ માને છે ?

૧. કેન્ટ ૨. હ્યુમ ૩. બર્કલી ૪. રસેલ
૨૨. રમણીય, સુંદર, આકર્ષક, મોહક વગેરે શબ્દો કેવા છે ?
 ૧. આત્મનિષ્ઠ ૨. વસ્તુનિષ્ઠ ૩. પરાત્પર ૪. વર્ણનાત્મક
૨૩. ટેબલ, ખુરશી, પહાડ, વૃક્ષ વગેરે શબ્દો કેવા નથી ?
 ૧. આત્મનિષ્ઠ ૨. વસ્તુનિષ્ઠ ૩. વાસ્તવિક ૪. વર્ણનાત્મક
૨૪. 'What is literature ?' પુસ્તકના લેખક કોણ છે ?
 ૧. રિચાર્ડ ૨. સાંતાયન ૩. માર્ક્સ ૪. સાર્ત્ર
૨૫. 'કલા એ સ્વાંતઃસુખાય પ્રવૃત્તિ છે' એમ કોણ માને છે ?
 ૧. રિચાર્ડ ૨. સાંતાયન ૩. માર્ક્સ ૪. સાર્ત્ર
૨૬. રિચાર્ડ અનુસાર મૂલ્યની કસોટી શી છે ?
 ૧. સહજવૃત્તિનો સંતોષ ૨. સહજવૃત્તિની અતૃપ્તિ ૩. વૃત્તિઓનો આંતરવિરોધ
 ૪. વૃત્તિઓનું શમન
૨૭. માર્ક્સવાદ અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજન શું છે ?
 ૧. માત્ર જ્ઞાન ૨. જીવનની સમજણ ૩. જીવન પરિવર્તન ૪. ઈશ્વર
૨૮. લેનિન અનુસાર નૈતિકતા શામાં છે ?
 ૧. કામદારોના હિત ચિંતનમાં ૨. ત્યાગમાં ૩. કલામાં ૪. વૈરાગ્યમાં
૨૯. લેનિન અનુસાર ઉત્તમ કલા કઈ છે ?
 ૧. સૌંદર્યબોધક કલા ૨. ક્રાંતિપ્રેરક કલા ૩. જ્ઞાનપ્રેરક કલા ૪. કલા ખાતર કલા
૩૦. સામ્યવાદી વિચારધારાનું લક્ષણ કયું નથી ?
 ૧. ભૌતિકવાદી ૨. અધ્યાત્મવાદી ૩. વિજ્ઞાનવાદી ૪. અર્થવાદી
૩૧. રિચાર્ડ કલા અને જ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કયા સિદ્ધાંતને આધારે કરે છે ?
 ૧. ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત ૨. કાર્યકારણ સિદ્ધાંત ૩. ઉદીપન-પ્રતિક્રિયા સિદ્ધાંત
 ૪. સમાંતરવાદ
૩૨. સૌંદર્યશાસ્ત્ર અંતે શામાં પરિણમે છે ?
 ૧. કલાના દર્શનમાં ૨. જ્ઞાનના દર્શનમાં ૩. મૂલ્યના દર્શનમાં ૪. નીતિના દર્શનમાં